

NÉPZENE, NÉPTÁNC

TARI LUJZA

Hangszeresek és a paraszti zeneélet a 18. században*

Hangszerek és előadók:

katonazenészek, városi muzsikuskok, paraszzenészek

Zenetörténetünk egyik meghatározó műfaja, a verbunkos, köztudottan a 18. században alakult ki. Kialakulása időszakában számos olyan változás zajlott a politikai, gazdasági és kulturális életben, melyeknek különböző elemei egymást erősítve a zenére is hatottak. Jellemző többek közt a hangszerkészletben bekövetkezett változás. Nemcsak az az újdonság, hogy az új zene előadói cigányok, hanem az is, hogy e zenészek nem szólóban, hanem többnyire együttesben játszanak, „bandát” alkotnak, bár az egyes adott helyi lehetőségekből adódóan szólóban muzsikáló cigányzenészekről is szólnak a feljegyzések egy-egy verbuválás vagy egyéb esemény kapcsán. A korszakból leginkább a vonós cigánybanda kialakulásával kapcsolatban vannak ismereteink, ám érdemes a nem cigányzenész rétegre is kitékintenünk. Jelen munkánkban nem célunk a cigányzenészek előtérbe kerülésének vizsgálata, mert az nem választható el a verbunkos stílus kialakulásának, formálódásának bemutatásától. Rájuk vonatkozó adatokat így főleg akkor közlünk, ha azok egyéb összefüggésekre világítanak rá, hiszen a hangszerkészletben a cigányok megjelenésétől függetlenül is sok változás történt.

Ahhoz, hogy az instrumentárium módosulásának folyamatáról képet alkothassunk, kanyarodjunk vissza a 17–18. század fordulójára, a kuruc mozgalmak idejéig, s nézzük meg milyen volt akkor a hangszerkészlet és kik voltak az előadók. Érdemes arra is kitékintenünk, milyen zenés szokásokról tanúskodnak a levéltári adatok, naplójegyzetek, számadáskönyvek.

A kuruc zene emlékeinek összegyűjtése már a 19. században megkezdődött. Hajdú László ügyvéd, korának neves zenei publicistája debreceni diákéveiben az ottani cigányzenészek, főleg a híres Boka Károly játéka nyomán kezdte el leköttázni és összeállítani azt a verbunkos gyűjteményt, mely a század végén Káldy Gyula

* Az alábbi tanulmány a Magyarország zenetörténete 18. századi kötetének verbunkos fejezetéhez készült, annak egy részét képezi.

kuruc dalokat tartalmazó kiadványaihoz szolgált forrásként.¹ Az alapozó munkát Haraszi Emil végezte el; 1933-as és 1935-ös írásairól a korszak kiváló ismerője, Esze Tamás is tisztelettel szólt, szembeállítva azokat a Thaly Kálmán teremtette kuruc romantika képtelenségeivel. Mint írta, „a valóban hiteles adatokat ő [Haraszi] állította be először az európaival szorosan összefüggő magyar zenei fejlődés rendjébe”.²

Főleg Esze Tamásnak köszönhetőek azok a zenei adatok, melyek alapján némi fogalmat alkothatunk a kuruc kor – kiváltképp II. Rákóczi Ferenc udvarának – hangszerhasználatáról. II. Rákóczi Ferenc udvartartásától Thököly Imréné sem sokban különbözött. Bruckner Győző kutatásai alapján Thököly szerette a zenét, s jó táncos is volt. A számadáskönyvekből kiolvashatóan trombitások, hegedűsök, dudások és dobosok voltak a muzikusai.³ 15 trombitás működött udvarában, köztük három német, akiket a többiekhez hasonlóan nagyrészt csak keresztnévvel jelöltek (Trombitás Pál, Tamás, Samu György, Mátyás, Gergely, Márton, Francz, Krumpholz Lőrinc, Kaliveda Bernard). Thökölynek hat síposa is volt (némelyik szolgát és lovat is tarthatott⁴), volt továbbá egy dudása, két dobosa és négy hegedűse, köztük egy cigány.⁵ A korszakkal szintén foglalkozó Szabolcsi Bence valamennyi név szerint ismert zenészt felsorolta, köztük a trombitásinast, Láng Mihályt és a négy hegedűst (Hegedős György, Miska, Barna és Cigányhegedős György). A dudás neve Gergely volt. Volt még a fejedelem udvarában két dobos (János és Ferenc) és egy virginás, „Melioris Mártony”.⁶ Szirmay András, Szirmayné Keczer Annának, a nevével jelzett kottás gyűjtemény készítőjének egyik fia, aki 1681-től titkárként és „asztali szolgaként” állt Thököly szolgálatában, saját magyar muzikusai közt „Hegedős-Czigányt” és „Dudás-Czigányt” tartott.⁷

A Thökölynél működő zenészek nagyrészt magyarok voltak, ahogy Rákóczié is. Haraszi és Esze Tamás kutatásai szerint Rákóczi udvara, az utókor romantikus túlzásaival ellentétben nem cigányok muzikájára táncolt, csupán Thökölynek volt

¹ Hajdú Lászlót Boka Miska cigányklarinétos és társai tanították meg játszani többféle fúvós hangszereken. Hajdú László cikkeinek jegyzékét ld. Szőnyiné Szerző Katalin, „Hajdú László cikke elé”, in *Zenetudományi Dolgozatok* (Budapest: Zenetudományi Intézet, 1981), 399. Hajdú László cikkét a Rákóczi indulóról ld. *uo.*, 406–408.

² Esze Tamás, „Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből (1703–1712)”, in *Zenetudományi Tanulmányok IV. A magyar zene történetéből*, szerk. Szabolcsi Bence és Bartha Dénes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 51–97. Ld. még *Rákóczi Emlékkönyv. Halálának kétszázadik évfordulójára II*, szerk. Lukinich Imre (Budapest: Franklin, 1935), 169–268.

³ Az idevonatkozó adatokat Bárdos Kornéltól kaptam élete utolsó évében.

⁴ Bruckner Győző, „Gróf Thököly Imre késmárki udvartartása”, in *Szepes vármegye múltjából* (Lőcse, 1914), 91.

⁵ *Ld. uo.*, 92–94.

⁶ Szabolcsi Bence, *A XII. század magyar főúri zenéje*, in *A magyar zene évszázadai* (Budapest: Zeneműkiadó, 1959), 248. Az asztali énekest, kántorokat, üstdobost és az orgonistát szintén említi. Ld. még Sárosi Bálint, *Cigányzene* (Budapest: Gondolat, 1971), 47.

⁷ Kresánek, Jozef, „Die Sammlung von Szirmay-Keczer”, *Studia Musicologica* 6 (1964), 42. A dudán játszó cigány olyannyira nem volt jellemző, hogy esetleg nem egy, hanem két különböző személyről, egy dudásról és egy nem dudán játszó cigányzenésztől van szó.

egyetlen cigányzenésze. Esze Tamás kutatásai alapján Rákóczi fejedelemnek olasz-német-francia zenekara sem volt, ahogy az a szájhagyomány szerint elterjedt. Az Esze Tamás által átvizsgált számadáskönyvek, naplók és egyéb feljegyzések II. Rákóczi Ferenc udvartartásában a kor uralkodó hangszereinek (síp, trombita, dob, kürt, tárogató) használatát tanúsítják.

Tágabb (részben népzenei) összefüggésben az adatok közt hegedűsről, furulyásról, lantosról is olvashatunk. A régi, oboa rendszerű tárogatót a Rákóczi-szabadságharc körüli időben tárogatósípnek, töröksípnek, sípnek nevezték. Így jellemezte Mátray Gábor is a 19. században a hangszerekről szóló felsorolásában: „Tárogató, Török vagy Rákóczi-síp, régi magyar nemzeti eszköz, mely mind polgári, mind tábori életre a két hazában [vagyis Magyarországon és Erdélyben] egyaránt használtatott.”⁸ A töröksíp megkülönböztetés egyrészt jelzi: a kor embere tudatában volt annak, hogy az övével azonos típusú hangszere a török seregeknek is volt (zurna). Másrészt szükség is volt a megkülönböztetésre, mert a síp, illetve sípos szó, valamint a foglalkozást jelző Sípos személynév a középkor óta létezett. A síp, a „Pfeife”, a hadseregben a 15. század óta a dob elválaszthatatlan párja volt, s furulya típusú egyszerű harántsípot jelentett, melyet a dob mellett eleinte párosával, majd a 17. században négyesével, a 18. században pedig hármásával alkalmaztak.⁹ A kuruc kor idején a síp, dob, trombita a hadi muzsika szoros tartozéka volt, s Rákóczi hadseregében is sok Sípos, Dobos, Trombitás nevű zenész szolgált a fejedelem közvetlen közelében és az ezredeknél. Rákóczi udvarának első zenei dokumentuma 1703-ból két töröksíp (Sipos Ambrus és Sipos Mihály) elszegődésével kapcsolatos adatokat tartalmaz, 1705-ben pedig ugyanez a két zenész elmaradt fizetéséért folyamodott a fejedelemhez.¹⁰ Egy alkalommal a tisztek hat tárogató sípos zenéjére táncoltak.¹¹ Egy másik adat szerint a tisztek e hangszerekre mulattak: „török-sípoltattuk és doboltattuk magunkat s éjfélig táncoltunk” – jegyezték fel 1703. november 10-én.¹²

A (török)síposok minden fontos eseménynél jelen voltak; névnap és egyéb ünnepi köszöntés sem eshetett meg nélkülük. 1708-ban Kassán is török sípon játszott dallamokkal köszöntötte Rákóczit két másik, név szerint ismert zenésze, Kún János és Tolnai Sámuel. Az adatokban szó van továbbá a következőkről: az 1704. március 14-én, Károlyi Sándor, dunántúli generálisnak Kőszegen írt levél

⁸ Mátray Gábor, *A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások*, szerk. Gábr György (Budapest: Magvető, 1984), 142. A régi tárogatóra az Erdélyből 1814-ből közölt zenei dokumentumban is használják a Rákóczi-síp kifejezést, ld. Major Ervin, „Erdély zenéjének ismertetése 1814-ből”, *Muzsika* 3 (1929), 47.

⁹ Barczy Zoltán–Karch Pál, „Hangászok – hangszerek – hangjegyek. Trombita- és dobjelek az osztrák–magyar hadseregben és haditengerészetnél (1629–1918)”, in *Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez* 6 (Budapest: Zenetudományi Intézet, 1985), 75.

¹⁰ Esze Tamás, „Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből (1703–1712)”, 54.

¹¹ Ld. uo., 53.

¹² Ld. uo., 55.

szerint Rohoncon egy pár dob és két trombita volt a seregben, Berthóti Ferenc, lőcsei kommandáns egy 1704. március 24-én írt levele szerint pedig finom trombitásokat” (mesterségüket jól értő hangszerjátékosokat) küldött a fejedelemnek.¹³

Több dokumentum maradt fenn Borberger Ferenc főtrombitásról és Jungvist Mátyás dobosról (1705. május 1. Eger).¹⁴ Egy helyen külön kiemelik a „Réz dobost”, azaz üstdobost (1706. június 1.). Ugyanott érdekes, egyedi adat a „Furullyás” említése.¹⁵ Dobosok és más zenészek taníttatásáról, kottaolvasás-írásról is vannak adatok.¹⁶ A számadáskönyvekben található feljegyzések a zenészeknek adott összegekről is, köztük például a Dobos Mihály temetésére adott pénzről (1706. május 20.) és egy Rimaszombatban „megholt trombitásnak koporsójáért” fizetett összegről (1706. november 4.).¹⁷ A nevekből kitűnik, hogy a zenekarban több német (nevű) zenészt alkalmaztak (például Puchszakmayer trombitást, Hendrich Priger trombitást). Hegedűsökről is akad egy-egy bejegyzés: például egy 1704. augusztus 10-én Tordán kelt feljegyzés szerint „Kaszás Páll Uram hegedűsi vitték el Hari Mihálynak egy két esztendő csikóját, 12 kosár méhit, három kövér disznaját [...] Vajdaszegről”.¹⁸ Bercsényi Miklósnak 1704. szeptember 28-án a fejedelemhez írt levelében egy bizonyos Ádami nevű legényről van szó, aki egy kicsit mindenhez ért, így őt a táborban – mint Bercsényi javasolja – lantoként kellene alkalmazni, egyben a tüzelést is rá lehetne bízni.¹⁹ Úgy látszik lantosok valóban voltak a sereg körül, mert egy Ottlyk Sándor nevű karabélyos tiszt 1708. május 10-én a lőcsei főbírótól kért „lantra való egy kötés hurakat” megvetetni.²⁰

Esze Tamás összegezve is felsorolta a Rákóczi ezredeiben, a különböző hadtestekben szolgáló zenészeket, illetve hangszereiket. A hosszú felsorolásban kitért arra is, mely csapatnak nem volt muzsikása, melyekben szolgáltak csak dobosok, melyekben csak trombitások, illetve melyek voltak azok, amelyekben többféle hangszer akadt. A nemzetiségi, etnikai összetételt illetően arra a következtetésre jutott, hogy „Éppen az erdélyi kuruc hadsereg legnépesebb ezredeiben van aránylag kevés muzsikás. [...] Haróczki Vencel jórészt román katonákból támadt regimentjében egyetlenegy sem akad. [...] A felkelésre szólított székely székek és magyar vármegyék hadinépe között Udvarhely-Székben találunk egy trombitást. [...] A kurucok-

¹³ Ld. *uo.*, 57.

¹⁴ Ld. *uo.*, 60. Egerből 1705. április 2-án a fejedelemnek küldött folyamodványa. Uő. Boxberger János Ferencként szerepel „hadi és udvari trombitás” titulussal (1705. május 10.) Ld. *uo.*, 61. Esze Tamás egy másik, 1706. június 1-jei feljegyzés alapján feltételezi, hogy ez utóbbi felsorolásban a Trombitás Ferencként jelzett zenész azonos Borbergerrel. Ld. *uo.*, 64.

¹⁵ Ld. *uo.*, 64.

¹⁶ Ld. *uo.*, 63, 59.

¹⁷ Ld. *uo.*, 63, 68.

¹⁸ Ld. *uo.*, 58.

¹⁹ Ld. *uo.*, 59.

²⁰ Ld. *uo.*, 75.

hoz pártolt német katonaságnak akár lovasok, akár gyalogosok, csak dobosaik vannak.”²¹ Megjegyezzük, hogy a névadás gyakorlata szerint a zenész vezetéknevét sokszor hangszeréről adták meg, ezért nem mindig lehet tudni nemzetiségi hovatartozását. Mindazonáltal kinyomozható volt, hogy Rákóczi seregében zenészként magyarok, románok, németek és horvátok szolgáltak. Az utóbbiakat illetően egy 1704-es erdélyi mustrakönyv a fent említett Dobos Mihály nevű dobost tüntetette fel horvát nemzetiségűként.²² Esze Tamás úgy találta, hogy a síposok és dobosok nagy többsége magyar volt, a trombitások viszont szinte valamennyien németek.²³ A kuruc seregben szolgáló síposokhoz hasonlóan túlnyomórészt parasztleányok – nem egyszer jobbágyfiúk – voltak a dobosok. A falvakból és a mezővárosokból származó ügyesebb, tehetségesebb dobosokat a fejedelem a munkácsi várban taníttatta. Az ezredek rézdobosai *tympanista magister* nevet viseltek, s köztük is akadt német zenész.²⁴ Az egyik ilyen „rézdobos” név szerint ismert. Dobos Andrásnak hívták, s 1745-ben le is festették – nyilván mint nagy idők tanúját.²⁵

„Mikor a Rákóczi korabeli források csak általában sípost, vagy sípszót említenek, szinte minden esetben biztosra vehetjük, hogy török-sípra gondolnak. [...] A magyar ezredekben a sípszót bizonyára többnyire magyar parasztsíposok szolgáltatták, akik mesterségük alapismereteit otthoni gyakorlatból szerezték meg.”²⁶ A feljegyzések szerint a sípszó mellett mulatozó tisztek, nemesurak, búsuló kurucok általában „sípoltatják” magukat, azaz e hangszeren játszottak maguknak. Az adatokból kiderül, ekkoriban a német tisztek is a töröksíp mellett szerettek mulatni. A kuruc főtiszték saját szolgálatukra is tartottak zenészeket, akik között hegedűs ritkán akadt, s az sem mulatságkor zenélt. Esze Tamás szerint „Hegedűssel sehol sem találkozunk a kurucok mulatságaiiban.” A nem hadizenészek főleg asztali zenét játszottak étkezéseknél.²⁷

A főtiszték közül Bercsényi Miklósnak képzett zenésze volt Czedron Imre személyében, akit Rákóczi többször meghívott magához, sőt jó pénzért taníttatta is vele „Lindvai Boldi” nevű legényét, azaz Lendvai Boldizsár diszkantistát. Bercsényinek volt cimbalmosa is.²⁸

²¹ Ld. uo., 84. Az ónodi országgyűlés szabályozta, hány és milyen fajta hangszer, illetve hangszeres jár egy-egy ezrednek. Részletes felsorolásukat ld. uo., 85.

²² Ld. uo., 86.

²³ „A kuruc hadsereg sok tízezerre menő névanyagában elég kevés a Trombitás nevezetű katona, viszont sok százra rúg a Dobos, Sípos és Hegedűs nevűek száma, jeleképpen annak, hogy ezeknek ősei magyar falvakban és mezővárosokban dobosok, síposok és hegedűsök voltak.” Ld. uo., 86. A német trombitások felsorolása ld. uo.

²⁴ Ld. uo., 88.

²⁵ A képet közli a Szabolcsi–Tóth Zenei Lexikon. Szabolcsi Bence–Tóth Aladár szerk., *Zenei Lexikon I–II* (Második, pótlással bővített kiadás) (Budapest, 1935), 82, VIII. tábla; valamint Marosi László, *Két évszázad katonazenéje Magyarországon. A magyarországi katonazene története. Katonakarmesterek 1741–1945* (Budapest: Zrínyi, 1994), 12.

²⁶ Esze Tamás, „Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből (1703–1712)”, 86–87.

²⁷ Ld. uo., 88.

²⁸ Ld. uo., 90, 93–94.

Esze Tamás tanulmánya érzékletesen mutatja be, hogy a rendelkezésre álló szórványos adatok ellenére rekonstruálható a fejedelmi udvar zenei élete, melyben a zenének általában helye volt, beleértve a tágabb színhagyományt (például kántálást) és az új kuruc dalokat is. Az 1706. nyári feljegyzésű számadáskönyv még a maga fényében mutatja a fejedelmi udvar zenészeit: eszerint a diszkantistán kívül Rákóczi udvarában két magyar sípos (tárogató), öt német trombitás, egy furulyás és egy rézdobos (üstdobos) szolgált. A hagyomány tisztelete a 18. század legelején a katonaságnál még erős volt. Boronkay István, Zemplén vármegye alispánja 1706. november 5-én Lőcse városától „Egy jó trombitást kér a vármegye zsoldjára fogadni, s költségére egy pár rézdobot csináltatni: mivel a personális insurrectiót hirdető parancsolat megjött – »ahhoz peniglen kívántató az régi bé vett muzsikaszó, melly is áll síposbul, dobosbul, úgy trombitásokbul« [...]”, márpedig a jelzett évben ilyen zenészekkel Zemplén megye nem rendelkezett.²⁹

Trombita-dob mint a reprezentáció eszköze

Még a Rákóczi-szabadságharc leverése után is jó ideig ezek maradtak a jellemző, uralkodó hangszerek, főleg a szabad királyi városokban, ahol a zene kereteit az egyház és a város adta – ilyen többek között az alább bemutatandó énekes órakialtás –, s fő hangszereiket ceremonális alkalmakkor a trombita és a dob jelentette.

A Rákóczi-szabadságharc idejéről szóló soproni tudósítások is főképp a trombita és dob kettős, illetve kürtök, harsonák, sípok és dobok zenéjével kapcsolatos híradások. Említésre méltó közülük az az 1704-es soproni adat, mely szerint a labancok kezén lévő városban az ottani toronyzenészeknek – Károlyi Sándor kuruc trombitásainak és dobosainak – a várostoronyban viharlámpák fényében kellett játszaniuk, valamint „sípokkal törökös bevonulási indulót, trombitákkal pedig dragonyos és egyéb marsot, majd trombitákkal és dobokkal más és más muzsikát [...]” több éjszakán át.³⁰

A kuruc sereggel kapcsolatban a különböző dokumentumokban több ízben is szóba kerül a török muzsika, mely hangszer-összeállítását tekintve pontosan nem meghatározott, de alkalmaz dobot és összességében valamelyest a kor jellemző hadizenei együttesének, a janicsárzenekarnak a hatását tükrözi.³¹ Egerben például

²⁹ Ld. uo., 69.

³⁰ Bárdos Kornél, *Sopron zenéje a 16–18. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 330.

³¹ A korabeli német zenei gyakorlat megkülönbözteti az ütőhangszereket nem használó és használó együtteseket. Előbbi a *Harmonie* vagy *Harmoniemusik*, utóbbi a *türkische Musik* Ld. Rohr, Robert, *Unser klingendes Erbe. Beiträge zur Musikgeschichte der Deutschen und ihrer Nachbarn in und aus Südosteuropa unter besonderer Berücksichtigung der Donauschwaben von den Anfängen bis 1918* (Passau: Passavia Verlag, 1988), 41. Bécsben az első 20 fűvősből álló, „Harmoniemusik” felállású zenekar nyilvános szereplése 1800-ban volt. A Praterben 1803-ban a nagyközönség szórakoztatására játszó hasonló zenekar szereplését követően megsokasodtak az ilyen típusú együttesekre vonatkozó adatok, amelyek egyúttal az instrumentárium változatosságáról és összességében kötetlenségéről is tanúskodnak. Gstrein, Rainer, „Innovationsprozesse in der instrumentalen Volks-

„a' Nemes Város törökmuzsikája” tisztelte meg Almásy József törvényszéki bírót főispáni helytartói és kormányzói beiktatásakor.³² Sopronban a kurucokkal kapcsolatban 1704-ben, majd évtizedekkel később, 1773. szeptember 3-án, Mária Terézia királynőnek a városban tett látogatásával kapcsolatban említ törökös zenét a korabeli krónika.³³ 1801. április 25-ről szintén Sopronból van adat törökös zenével való katonasági vonulásra.³⁴

A 18. században különböző megyékben, városokban állomásozó, magyar, német, cseh katonákból álló katonazenekarok muzsikusai szintén részt vettek az ünnepeken, a század vége felé egyre gyakrabban.³⁵ A Kinszky lovasezred zenekaráról szóló híradások 1780. április 18-ról, amikor Pécs szabad királyi várossá nyilvánítását ünnepelték, nemcsak trombita, síp és dob használatáról tanúskodnak. A magyar lovasok, horvát, német és magyar gyalogosok trombitásai, dobosai között is kitűnt az a lovasvezred, mely „különféle törökös zenével” vonult.³⁶ A nap ünnepi eseményeire vonatkozó leírások mind hangsúlyozzák, hogy a városban fúvós zenekar játszott, mely – bár a hangszerek közelebbi megnevezése nélkül – jelzi a hangszerkészlet tágulását az

musik dargestellt am Beispiel der Tanzmusik-Ensembles in Österreich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts”, in *Jahrbuch des Österreichischen Volksliedes*, Bd. 34. (1985), 51.

³² Bárdos Kornél, *Eger zenéje 1687–1887* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 222.

³³ Bárdos Kornél, *Sopron zenéje a 16–18. században*, 330, 339.

³⁴ Bárdos Kornél, *Sopron zenéje a 16–18. században*, 351. Török zenéről szintén soproni adat még: 1804. okt. 4., ld. uo., 355. A 18. század során Európa nyugati részén az irodalomban és az operaszínpadon egzotikumként szereplő török figurák nálunk is előtérbe kerülnek. Magyarországon ugyan más tartalma van a török szónak, mint az említett térségben, a török jelző az oszmán birodalmi sereg Magyarországról való kivonulását követő évszázadban, az erősödő Habsburg elnyomás időszakában már nem hat olyan riasztóan, mint a törökök magyarországi jelenléte idején. A török holmik és témák divatjának köszönhetően Sopronban például a sétányokon sétáló szépnemet 1801-ben „nagy színes törökös kendők díszítik.” Ld. uo., 352. Valószínűleg ezért is olyan népszerű Mészáros Ignác (1721–1800) Kártigám-ja, e feltehetően francia eredetű és hozzánk német közvetítéssel jutott erkölcsi célzatú szerelmes regény (*A Buda Várának Vissza-Vételekor A' Keresztények Fogságába esett Egy Kartigam névű Török Kis-Asszonyinak Ritka, és emlékezetes Történeti* Pozsony, 1772). A mű sok kiadást megért és nagy népszerűségnek örvendett. Még a 19. század negyvenes éveiben is kedvelték, persze akkor már inkább csak a régi ízlésű vidéki nemesek olvasták. Ld. *A magyar irodalom története III*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 61. Petőfi is mint a vidéki elmaradottságot csúfolja ki Kedves vendégek c. versében (1844 július):

„A mámi, ez már művelt egy személy.

Még az irodalomról is beszél.

Könyvtára van szobája ablakán.

A könyvtár dísz Szigvárt, Kártigám.”

(Ld. *Petőfi Sándor összes költeménye I*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, 111.)

Kisfaludy Károly A kérők című vígjátékának 7. jelenetében Baltafy, a régmúlt idők képviselő öreg kapitány, inasával a kézfogóra készülve hiányolja a „török muzsikát”, de ahelyett már csak cigányzene szól. Ld. Tari Lujza, „Kisfaludy Károly korának zenéje verseinek kortárs megzenésítései alapján”, in *Arrabona Múzeumi Közlemények 42/2* (Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005), 88.

³⁵ Lakomán közreműködő várórségek zenészeiről van adat Pécsről. Ld. Bárdos Kornél, *Pécs zenéje a 18. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 99.

³⁶ Ld. uo., 100–101.

általános trombita-dob kettőstől a bővebb instrumentárium felé. Az egykorú híradásban csak a legfontosabbnak ítélt részleteket jegyezték föl, így falusiak hangszereiről nem esik szó. Aligha hihetjük azonban, hogy a környékbeli falvakból összesereglett nagyszámú nép – melynek, a helybelieket is beleszámítva 1000 zsemlét osztottak szét az ökörsült, a fehér és vörös bor mellé – ne hozta volna saját zeneszerszámaikat: tarisznyájába becsúsztatott furulyáját, esetleg dudáját, hegedűjét, hogy rögtönzött táncdalra is kivegye részét az ünnepből.³⁷ Egy 1804. szeptember 30-i ünnepségről szóló híradásban már fúvós katonazenekarról is említést tesznek; az ünnepségen akkor a német gyalogezred egyik alakulata vett részt fúvós zenekarával.³⁸

A 18. század uralkodó hangszerei azonban még a trombita és dob voltak (részben mint trombita-dob kettős), de nem mint szórakoztató zenei eszközök, hanem elsősorban mint ünnepi eseményeket kísérő, annak pompáját hirdető hangszeres együttes. (Erdélyben trombita, dob, mellettük esetleg töröksíp vagy csak töröksíp és dob³⁹ volt a jellemző.⁴⁰) A trombita és a dob, mint a reprezentáció eszközei egyszerre szolgáltak figyelemfelkeltésként, jelentették a pompát és hatalmat, beleértve a hadi tevékenységet, s bár elvileg alkalmasak voltak arra, hogy mulassanak, táncoljanak rájuk, szórakoztató hangszerként csak kényszerűségből használták őket.⁴¹ Trombita és dob szólt viszont a városok gimnáziumaiban évnnyitókön és tanévzáró ünnepeken (például Pécsen).⁴² Általános volt az a 17. században is már élő gyakorlat, hogy a magas rangú személyeket trombiták és dobok kíséretében küldöttség fogadta a város határánál. Így például Egerben 1715. október 2-án Erdődy Gábor grófort püspöki bevonulásakor⁴³ vagy Barkóczy Ferenc püspököt a városba érkezésekor 1745. június 29-én.⁴⁴ Pécsen 1782. június 8-án Végh Péter új főispánt beiktatására érkezésekor fogadták a város határában trombitások és kísérték a városba zeneszóval.⁴⁵ Mint menetkísérő, ez a hangszerpáros a század

³⁷ A teljes lakosságot megmozgató közös zenés-táncos ünnepélyről tíz évvel későbből Győről van részletes feljegyzés. Ld. Papp Géza: „Hungarian Dances 1784–1810.” In *Musicalia Danubiana* 7. (Budapest: MTA ZTI), 10.; Tari Lujza, „Kisfaludy Károly korának zenéje verseinek kortárs megzenésítései alapján”, 85.

³⁸ Bárdos Kornél, *Pécs zenéje a 18. században*, 106.

³⁹ Apor Péter a főrangú férfiak viselete, lovaik drágaköves, darutollas felszerszámozása és utazásaik kapcsán írta, hogy amikor egy szépen felöltözött ifjú így elindult, „megugratta szép moderatióval magát az lovon, fútták az töröksípot, trombitát”. Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása* (1736) (Budapest: Magyar Helikon, 1972), 31.

⁴⁰ Wesselényi naplójában 1708 szeptemberéből arra is van adat, hogy a katonák bármilyen kéznél lévő hangszere mulattak. A feljegyzés szerint ebéd közbeni iváskor, mulatozáskor „a török dobokkal muzsikálnak vala egész estefelég”. Wesselényi István, *Napló 1703–1708. II. 1707–1708*, szerk. Demény Lajos, Magyar András (Bukarest: Kriterion, 1985), 634.

⁴¹ Sárosi Apor Péter érzékletes leírását közli a trombita harsányságáról, valamint, hogy „Trombitán nem fúttak éppen semmi nótát.” Sárosi Bálint, *Cigányzene*, 49.

⁴² Bárdos Kornél, *Pécs zenéje a 18. században*, 73.

⁴³ Bárdos Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, 204.

⁴⁴ Ld. *uo.*, 206.

⁴⁵ Bárdos Kornél, *Pécs zenéje a 18. században*, 103. Hasonló adatok Egerből: 1757, 1762, 1769, 1776, 1779, 1790. Bárdos Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, 208, 211–213.

végén is megvan még. Csokonai Dorottyájában Fársáng is e hangszerek kíséretében vonul, amihez a költő nyilván az életből vette a mintát:

„Dob-, s trombitaszóval elhagyá már Mérőt
A Fársáng, vivén sok vezetőt, kíséret.”⁴⁶

József nádor 1799. júniusi látogatásakor Pécsen a város magyar és német muzsikussai zenéltek, a városházánál pedig „dobok zengettek ’s trombiták harsogtak”, sőt az este előbb a nagyobb, majd „a’ kisebb Tántzházba”, „az ottan vigadó Polgárságnak megtekintésére” ellátogató királyi fenség dob- s trombitaszó mellett mulatókat talált.⁴⁷ Éltek e hangszerkettőssel esetenként egyes céhek is. Egerben a mészárosok céhe „trombiták hangja és hegedűk muzsikája kíséretében” farsangkor a város főterén egy jéghideg vízzel telt hatalmas hordóba ingre, alsóra verkőzterve mártotta be inasait a céhbe való felvétel jeléül, mint azt egy-egy 1755-ös, 1756-os és 1757-es adat bizonyítja.⁴⁸ Sopronban 1700-ból való az első dokumentum arra vonatkozóan, hogy a céhek zeneszó mellett vonultak föl az utcákon, majd 1701-ből újabb adat van a kovács céh hasonló fölvonulásáról.⁴⁹ Sopronban 1775-ben Primes György városplébános ünnepi aranymiséjére trombiták és dobok mellett vonultak.⁵⁰ A soproni lövészegylet a 18. sz. közepéig húsvétkor, 1760-tól pünkösdkor tartotta összejöveteleit, amelyen zene is szólt. A lövészversenyt zenés felvonulás előzte meg és zárta be.⁵¹ 1754-ben egy ilyen lövészünnepet Selmecbányán örökített meg egy festő, zenészekkel (hegedűs, kürtös, bőgős), s az őket hallgató, sétálgaató, koccintó és célba lövő résztvevőkkel.⁵²

Trombita és dob a temetési és esküvői szertartásban

Temetéseken főrangúak esetében az énekeseken kívül szintén trombiták és dobok vettek részt; ezek kíséretében temették el a halottakat. Így például Egerben 1715. március 23-án Telekesy István püspököt, 1744. november 12-én Erdődy Gábor püspököt.⁵³ Sopronban 1724. október 8-án báró Ebergényi László

⁴⁶ *Csokonai Vitéz Mihály Összes versei* I, szerk. Vargha Balázs (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967), 494.

⁴⁷ Bárdos Kornél, *Pécs zenéje a 18. században*, 105.

⁴⁸ Bárdos Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, 186. Trombitákról, dobokról, harsonákról sok adatot közölt még Sopronból Bárdos Kornél például 1727-ből, 1734-ből, 1735-ből, 1743-ből, 1745-ből. Ld. Bárdos Kornél, *Sopron zenéje a 16–18. században*, 335–338.

⁴⁹ Ld. *uo.*, 285.

⁵⁰ Ld. *uo.*, 341.

⁵¹ Ld. *uo.*, 280.

⁵² Galavics Géza, „Művészettörténet, zenetörténet, tánc történet. (Muzsikus- és táncbrázolások)”, *Ethnographia* 98/2–4 (1987), 167–168.

⁵³ Bárdos Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, 203, 206.

császári kamarás tábornagy és huszárezred parancsnok temetésén a Jörger-dragonyozrezred fekete ruhába öltözött zenekarát trombitások és dobosok követték. A trombitások hangszereit az elhunyt címere díszítette, míg a dobokat fekete gyászlepelletel vonták be⁵⁴ (mint az előző században is tették a főrangúak temetésén⁵⁵). Erdélyben a temetési szertartásban trombitások és töröksípások vettek részt, akik Apor Péter leírása szerint a menet élén haladva kísérték utolsó útjára a halottat.⁵⁶ Megjegyzendő, hogy a halottas adatok szinte kivétel nélkül férfiakra vonatkoznak, ám a korszakon belül csak Apor tartotta fontosnak megjegyezni, hogy csak a férfiakat temették hangszeres zenével, míg a nőket énekkel.⁵⁷ Erdélyből 1707-ből igen részletes temetési leírást adott Wesselényi István, aki „a szegény, Istenben boldogul kimúlt néhai méltóságos úr, nagymegyeri Keresztesi Sámuel” temetésének, illetve a temetést megelőző tennivalóknak minden részletes mozzanatát feljegyezte a „keserveseknek rendi”-n⁵⁸, vagyis a siratóasszonyok felsorolásán és azok meghívásán kezdve a sort. A menet a háztól szász deákok énekével vonult, akiket „minden renden való” magyar deákok és papok, azután a céhek és „szomszédságok”, majd a magyar közrendek és a főrendek követték. Utánuk díszbe öltöztetett lovakat vezettek, majd kardot, buzogányt és egyéb fegyvereket vittek, s csak ezután következtek a trombitások, dobosok. Jóval a zenészek után a német főrendek vonultak, végül a hosszú menetet a „keservesek”, vagyis a főrangúak feleségeiből, lányaiból álló, név szerint felsorolt siratóasszonyok és az alsóbb osztálybeli asszonyok zárták. „[...] bémenvén a templomba és ott letévé [tudniillik a koporsót], minekutána egy keveset muzsikáltak volna, azután a szász iskolamester deáku orála. Ezt elvégezvén ismét muzsikálnak.”⁵⁹ Sárospatakon mindenkit hangszeres zene nélkül, énekkarral temettek, s 1728-tól volt szokásban az úgynevezett harmóniás temetés.⁶⁰

⁵⁴ Bárdos Kornél, *Sopron zenéje a 16–18. században*, 332.

⁵⁵ Bárdos Kornél, *Magyarország Zenei története II. 1541–1686*. „Fejedelmi és főúri zeneélet” (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 459; Tari Lujza: Halottkísérő, halálmars – hangszeres zene a halott utolsó útján. In: *Lélek, halál, túlvilág. Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. In *Tanulmányok a transzcendensről II.*, Szerk. Pócs Éva (Budapest: Balassi Kiadó) 2001. 288, 298.

⁵⁶ Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása* (1736), 72.

⁵⁷ Ld. uo., 73.

⁵⁸ Wesselényi István, *Napló 1703–1708*, 214.

⁵⁹ Ld. uo., 216. Wesselényi naplója egy másik részén Bethlen Sámuel halála kapcsán „leány virasztókat” említett. Ld. uo., 479. Bethlen temetését az előzőnél még részletesebben írta le. Zenészek itt nem voltak, viszont név szerint megadta a „keservesek”-et (siratóasszonyok) és más résztvevőket, valamint említette, hogy a búcsúztató vers 80 strófából állt. Ld. uo., 489–496. Máshol egy román haláleset kapcsán halottsiratósról írt: „Az magyar főasszonyok kimenvén a külső kertekbe sétálni, a Hoch András kertében találtak egy jól felszerült román leánt kinyújtóztatva, és apját és anyját mellette hogy siratják vala.” Ld. uo., 155.

⁶⁰ Szabolcsi Bence, „A 18. század magyar kollégiumi zenéje”, *Magyar Zenei Dolgozatok* 8 (1931), 7. A „harmóniás ének” gyakorlata a paraszti szájhagyományban máig egyedülállóan Szászcsáváson maradt fenn, s nemcsak a temetési rítushoz kapcsolódva. Ld. Szabó Csaba, *Erdélyi magyar harmóniás énekek a XVIII. századból* (CD-ROM) (Budapest: Balassi Kiadó, 2001).

Trombita és dob hangszerpáros szolgáltatta az asztali zenét is – legalábbis a század első felében (például Egerben 1716. április 26-án és 1725. október 1-jén; utóbbi alkalmon a Lobkovitz-ezred zenekara is részt vett. Az ebéd közbeni asztali zenéről trombitákkal és dobokkal további adatok állnak rendelkezésre 1738-ból, 1741-ből⁶¹).

A trombiták és dobok mellett a század második felében más hangszerek is megjelentek az asztali zenét játszóik kezében,⁶² például a lakodalmi ebéd alatt. Rettegi György a következőképp jellemezte az erdélyi lakodalmi menetet, melynek hangszeres tagjai feltehetően a lakodalom további részében is közreműködtek: „Így osztán nagy sereggel megindultak török-sípossal, akinek volt s egyéb musikásokkal, úgymint: hegedűs, gardonos és cimbalmosokkal oda, az hol a menyasszony szülei vagy maga lakása volt.”⁶³ Az esküvőre Apor Péter vidékén is zeneszóval érkeztek.⁶⁴ Az Apor által leírt lakodalomban a zenészeken kívül mókamesterek is szórakoztatták a ház népét étkezések alatt.⁶⁵ Apor az erdélyi nemesi lakodalom folyamatának bemutatásakor leírta még, hogy az ünnepi étkezésnél „az étket nagy muzikaszóval béhozták [...]”, s hogy „Volt penig az színben két muzsikálószék magosan felcsinálva [vagyis két színpadszerű emelvény], az egyikben muzsikáltak az vőlegény muzsikái, az másikban az örömatyáé.”⁶⁶ Az étkezések alatti zene természetesen nem új keletű, hanem a 17. század gyakorlatának továbbvitele. Mint Szabolcsi jelezte, az állandósult szokás, hogy étkezések alatt zenéltek, s az egyes fogásokat kísérő zenéknek megszabott rendje (és valószínűleg részben megszabott, hozzákapcsolódó dallama) volt, egyaránt jellemző a 17. századi hazai és a nyugat-európai forrásokban, s a gyakorlat tovább él a 18. században is.⁶⁷

⁶¹ Bárdos Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, 204–206.

⁶² Sopronban Primes György városplébánosnak az ünnepi aranymiséjét követő ebéd alatt „trombiták és dobok, valamint más kellemes hangszerek asztali zenéje váltakozott.” – a hangszerek közelebbi megnevezése nélkül. Ld. Bárdos Kornél, *Sopron zenéje a 16–18. században*, 341.

⁶³ Közli Szabolcsi Bence, *A XII. század magyar főúri zenéje*, 224. Megjegyzendő, hogy a „gardony” itt nem a ma ismert ütött húros hangszer, hanem a bőgőt jelenti. A bőgő neve Erdélyben ma is egyaránt hallható gardon, gardony, illetve gordon formában.

⁶⁴ „A nász népe is mindenféle muzsikával, valamennyi kitled s illet, annyival ment.” Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása* (1736), 54.

⁶⁵ „Némelyeknek megvolt tíz-tizeneg ygalog inasa is, azonkívül tizönöt-tizenhat étekgója, dudási, furulyási, cimbalmosi, énekesi, asztali mulató markalfi, vagy amint hitták, bolondjai.” Ld. uo., 40.

⁶⁶ Ld. uo., 55–56. Emelvényen játszó zenészekről már 17. századi adatok is vannak. Ilyet említ például az 1683-ban kinyomtatott Ungarische Wahrheitsgeige politikai röpirat 8. pontja. Közli Szabolcsi Bence, *A XII. század magyar főúri zenéje*, 226, 229. Az emelvényállítás – mely a hazai népzenei gyakorlatban fennmaradt például a széki, gyimesi, és egyes felvidéki zenészek közt, környezetünkben pedig például a csehéknél és szlovéneknél – egyrészt akusztikai okkal magyarázható, másrészt a zenészek elbeszélése szerint azzal, hogy így a szűk helyen táncolók nem ütköznek bele a féltett hangszerekbe.

⁶⁷ Szabolcsi Bence, *A XII. század magyar főúri zenéje*, 216, 228. Az Ungarische Wahrheitsgeige szerint az első fogáshoz a Savanyú káposzta nóta járt. Ld. uo., 225. Wesselényi István 1708 októberében írta naplójában, hogy Székely Ádám ebédre hívta a főrendeket. „Igen sok szép étkei valának két asztalra, melyet három fogásban hoznak vala el, és muzsikások is lévén, merő kis lakodalmat csinált, mert majd éjfélig táncolának [...]” Wesselényi István, *Napló 1703–1708. II. 1707:1708*, 660.

A trombita és dob a század végén úgy tűnik már kizárólag protokolláris – főleg egyházi – eseményekhez kapcsolódott, mert helyét addigra átvették a cigányzenészek, illetve a katonabandák. A hangszerpáros ünnepi pompahirdető szerepének emléke mindamelllett még leáldozását követően is élt, amit egy 18. század végi vers részlete támaszt alá. 1799. március 19-én Nagyváradon a Nemzeti Játszó Társaság József nádor tiszteletére egy Mozart-dallamra ráhúzott verset adott elő, melynek egyik részletében a pompa tartozékaként szerepel a két hangszer:

„Segítségül hívtuk Pallást
 Játszó Társaságunkba,
 Hogy e' Nagy Nap' Méltóságát
 Szivünk' Háládatosságát
 Eleven szinnel fesse,
 'S Dob, Trombita hirdesse.”⁶⁸

A 19. század elejére Európában a klarinét is megjelenik a színhagyományos kultúra hangszerkészletében, nálunk a cigányzenekarban.⁶⁹ Osztrák falvakból van olyan dokumentum, amely a trombita és klarinét páros használatát igazolja (1812-es adatok). E hangszereket az osztrák parasztok azonban általában nemesi hangszereknek tekintették, s hasonlóan a szignáltrombitákhoz és kürtökhöz, nem gyakran használták őket a tánczenében.⁷⁰ A trombita-dob régi gyökerű pompahirdető funkcióját egészen 1880-ig megőrizték viszont a cseh zenészek (például Karlsbadban, Iglón és az Eger nevű helységben), sőt elhalását követően, 1938 után újból megpróbálták életre hívni.⁷¹

Városi trombitások a polgári zeneéletben

A városi trombitások és dobosok hagyományos feladata a toronyzene ellátása, amelllett a fiatalok tanítása volt.⁷² A toronyzenészek, a „Turnerok” (Kőszegen Turnerek⁷³) munkája, mozgástera meglehetősen kötött volt. Ennek ellenére már

⁶⁸ Kerényi Ferenc, *A magyar színikritika kezdetei 1790?1837 I*, szerk. Dávidházi Péter Mundus, in *A magyar irodalomtörténet forrásai 16?18* (Budapest: Magyar Egyetemi Kiadó, 2000), 20.

⁶⁹ Sárosi Bálint, „Die Klarinette in der Zigeunerkapelle”, *Studia Musicologica* 29 (1987), 237–243.

⁷⁰ Gstrein, Rainer, „Innovationsprozesse in der instrumentalen Volksmusik dargestellt am Beispiel der Tanzmusik-Ensembles in Österreich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts”, 50–51.

⁷¹ Komma, Karl Michael, *Das böhmische Musikantentum*. In *Die Musik im alten und neuen Europa*, hrsg. Walter Wiora, Bd. 3 (Kassel: J.Ph. Hinrichthal-Verlag, 1960), 106.

⁷² Bárdos Kornél, *Pécs zenéje a 18. században*, 13.

⁷³ Bárdos Kornél, *Pécs zenéje a 18. században*, 179; uő., „Adatok a kassai városi trombitások történetéhez”, in *Zenatudományi Dolgozatok* (Budapest: Zenatudományi Intézet, 1982), 75–84. Egerben is így nevezték őket, noha ott nem voltak városi toronyzenészek, mert nem volt szabad királyi város. Bárdos Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, 18.

a korábbi évszázadokban is vállalhattak a mindennapi élethez kapcsolódó zenei szereplést, főleg lakodalmakban és temetéseken. A lakodalmakra esetenként tiltórendelkezések utalnak a dokumentumokban. Bárdos Kornél közölte azt az 1654-es rendelkezést, mely IV. Ferdinánd halálakor több hónapra megtiltotta a vendéglők és lakodalmak zenéjét Sopronban és nyolc jobbágyfaluban. Ez az adat arra is utal, hogy a toronyzenészek kizárólagos joggal bírtak a lakodalmi zenélés terén, s ha jól végezték munkájukat, a polgárok őket hívták, nem az idegeneket. Ilyen idegen zenész volt Sopronban például Moick Mátyás, aki 1711-ben megkapta a városi polgári jogot.⁷⁴ Szintén Sopronban 1700-ból zárórán túli muzsikálásért örökítette meg egy testvéreből álló együttes – Kohlmann Frigyes, György és Mátyás – nevét az egyik dokumentum. Hangszereikre vonatkozó utalás nincs, további adat viszont, hogy 1710-ben a pestisjárvány idején a tilalom ellenére Bánfalván zenéltek. Ismert Kiendler János Péter bécsi lantos neve is, aki 1702–1704 között Sopronban lakott.⁷⁵ Ezek az adatok azért érdekesek, mert mutatják, hogy a 17. század vége felé a toronyzenészek és más városi zenészek riválisai még csak a más városbeli, vagy a más nemzetű (Sopronban főleg német nevű) zenészek. Később, a 18. század folyamán esetenként már a cigányzenészek is betölthetik ezt a szerepet.

A mindennapi munka ellátása, a fegyelem betartása érdekében a fenntartóknak (a város vagy az egyház) az ilyen külső szerepléseket szabályozni kellett. Sopronban például 1725. szeptember 4-én a toronymesternek előírták, hogy ne a saját, hanem a város tulajdonában lévő dobokat használja a körmenetek alkalmával, valamint rendelkeztek, hogy a külvárosban lakodalmakon csak a tanács, illetve előkelő személyek felkérésére muzsikálhat zenekarával.⁷⁶

1728. május 2-án tartotta gróf Széchenyi Zsigmond, Széchenyi György fia az esküvőjét Széplakon, amire a soproni toronyzenészeket is meghívta. Azok ígérték, hogy nyolcan ott lesznek, de ugyancsak ígérték részvételüket pozsonyi zenészek is. A dokumentum szerint a vőlegény szerette volna előre tudni, melyik zenekar lesz jelen, mert „Ha ezek pediglen mind együtt léznenk erit turbatio chori [a zenekar kavarodása lesz], meg [még] az menyaszony nótáját sem fogják tudni elvonnyi (de ez épen nem leszen szükséges, minthogy magyarul nem fognak táncolni.)”⁷⁷

Templomi, udvari zenészek a polgári zeneéletben

Pozsonyban, a terézianus kor fővárosában a Batthyány érseki palota különleges lehetőségeket kínált. Növényekkel, szobrokkal teli parkjában vasárnap és ünnepnapokon több száz ember sétálgathatott, sőt az érsek azt is megengedte, hogy a kert-

⁷⁴ Bárdos Kornél, *Sopron zenéje a 16–18. században*, 284.

⁷⁵ Ld. *uo.*, 285–286.

⁷⁶ Ld. *uo.*, 265.

⁷⁷ Ld. *uo.*, 266.

ben hetenként kétszer megrendezett koncerteket a közönség is meghallgathassa.⁷⁸ 1801-ből Ludwig Gassner soproni toronyzenészmester neve ismert, aki héttagú együttesével a Széchenyi család nagycenki kastélyában muzsikált.⁷⁹

A városéhoz hasonlóan zajlott a magas kultúrájú főpapság európai stílusú rezidenciális zenekarából származó zenészeinek külső szereplése. A templomi együttesek tagjai általában világi zenészek és sokoldalúan képzett, jó gyakorlattal rendelkező muzikusok voltak.⁸⁰ Az egri püspökség szolgálatában álló zenészek számára 1750. január 7-én kiadott rendelet szerint a zenészeknek csak engedéllyel és 10 dénár lefizetése mellett lehetett egyházon kívüli szerepléseket vállalniuk.⁸¹ A rendelkezést nemcsak a dóm zenészei számára hirdették ki. Sőt, annak érdekében, hogy a híradás mindenkihez eljuthasson, a zenészeket előzőleg nyilván összeírták, mert ebből az évből sok zenész név szerint ismert, köztük az alábbi dudások: Végh János, Végh Joseff, Polyák Mátyás, Csordás Mátyás, Maracs János, Barna Mihály, Dudás János.⁸² Egerből az egyház szolgálatában állók között az énekesek, orgonisták, „zenészként” jelzett muzikusok mellett trombitások és „cimbalisták” is ismeretesek 1743-tól kezdve.⁸³

1740 őszéről Sopronból a III. Károly halála miatti zenetiltalommal kapcsolatos iratok közt található az a dokumentum, amely szerint Gaszner Gotthárd Károly toronymester a zenészek súlyos anyagi veszteségeire hivatkozva a győri püspöktől levélben kéri a rendelkezés fölülbírálását. Kérését követően előzetes beleegyezéssel muzsikálhat zenészeivel „esküvőkön és egyéb tisztességes ünnepeken”, például névnapokon.⁸⁴

A különböző tilalmakat megszegőkkel kapcsolatos adat a bánfalvi pálos perjelnek 1783-ban a hatóságokhoz írt levele. Eszerint Bánfalván a lakodalmak idején „nem csupán lövöldöznek, de az istentisztelet befejezése előtt vasárnap és ünnepnap már elkezdik a tánczenét”.⁸⁵ Sopronban 1807-ben Gaszner Lajos toronymester azt kifogásolta, hogy egy bizonyos Prinkl Mihály nevű zenész, aki korábban Pejacsevich gróf zenekarának vadászkürtöse volt, „mintha toronymester lenne, úgy vesz

⁷⁸ H. Balázs Éva, *Bécs és Pest a régi századvégen 1765–1800* (Budapest: Magvető Kiadó, 1987), 147.

⁷⁹ További adat 1804-ből ld. Rennerné Várhidi Klára, „Széchenyi Ferenc gróf (1754–1820) és a zene levéltári adatok tükrében”, in *Zenetudományi Dolgozatok* (Budapest: Zenetudományi Intézet, 2000), 222–223.

⁸⁰ Így például Pécssett 1780-ban. Bárdos Kornél, *Pécs zenéje a 18. században*, 48.

⁸¹ Azért, hogy „az jó rend-tartás megh tartassék, az rendetlenség pedig, mely ekorai [ekkoráig] az kölembféle Hegedősek által történt az lakodalmokban, czéhekben s egyéb-féle solennitásokban [ünnepségekben], az el távosztassék [...] tehát valakik ezen várossunkban musicusok vagyis hegedősek, kik vagy lakodalmokban ablakok alatt neve napjain [...] czéhekben valakiknek musicalni akarnak”, azoknak engedélyt kell kérniük. Bárdos Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, 18.

⁸² Ld. uo., 18.

⁸³ Ld. uo., 20.

⁸⁴ Bárdos Kornél, *Sopron zenéje a 16–18. században*, 286. 1768-ban Sopronban Barth János, a sörház bérlője azt kérte, hogy három napig tarthasson a zene és tánc sógornője 1769. áprilisában esedékes lakodalmán. Ld. uo., 287.

⁸⁵ Ld. uo., 288.

fel és bocsát el zenészeket zenekarából. Együttesébe tartozik Pokorni Vencel, Rödl Bernát és a volt toronyzenész legény Schröder József. E társaságával behízelegte magát a polgárok házába, és engedély nélkül játszik minden esküvőn. Szemtelenül magának szerez meg minden zenélési alkalmat, és nekem alig maradt lehetőségem muzsikálni.” Az ügy kivizsgálását végző városi hatóság kiderítette, hogy ilyen módon nem csak egy, hanem három banda is működött a városban.⁸⁶

1829-ből két zenekarral kapcsolatban maradt fenn dokumentum Sopronból. Mindkét együttes vegyes, vonós és fúvós hangszerekből állt (köztük immár klarinton játszó is akadt). Mint a korabeli leírásból kiderül, szükség esetén négy együttest is ki tudtak állítani maguk közül, s lakodalmakon, vendéglőkben, borkimérésekben játszottak, valamint névnapokon éjjeli zenét adtak felkérésre vagy anélkül, Szilveszter estéken pedig Bánfalván és Balfon szoktak zenélni.⁸⁷

Hangszertanulás: iskolai és házi „musica-mesterek”

Az instrumentális gyakorlat, melyre – mint Szabolcsi 1930-ban kifejtette – a 18. század német iskolái már megkülönböztetett figyelmet fordítottak, a magyar iskolákból jóformán teljesen hiányzott. Szabolcsi Fáy Andrást idézte, aki sárospataki diákéveire visszaemlékezve 1794 tájáról hangszerként a jávor- vagy szilvafából készült fuvalát és a zongorát nevezte meg. „Hegedőt s más zajosabb hangszert benn a collegiumban [...] tilos volt egész héten más napokon játszani mint szerdán és szombat délutáni üres órákban. A künnlakó diletánsokat a hegedűben, a helybeli Marcziféle híres czigány bandának valamelyik tagja oktattatta, csak amúgy ujj-illesztmény és hallomás után”, egyes iskolákban pedig „ezredi rossz trombitás [katonazenész] a’ musika-mester, ólom újjú orgonista a’ zongora-tanító.”⁸⁸ Szabolcsi e hangszeres hiányosságok ellenére megállapíthatta, hogy a kollégium falai közé mégis beférkőzött valamiféle hangszeres kultúra, illetve valami eljutott belőle a diáksághoz. Igazolták ezt a megállapítást a későbbi kutatások, melyek szerint a diákok mulatozásaira, táncolásaira, kihágásaira, valamint a tágabb nép-, illetve közzenére vonatkozó adatok az éneklésen kívül általában szólóhegedű használatáról tanúskodnak.⁸⁹ Pécsről 1720-ból egy hegedű mellett táncoló és botránnyt csapó férfiról van adat. 1764-ből Czigány Ferkó helybeli „Musicus” Gergely nevű fiáról jegyezték fel, hogy verekedésbe keveredett egy kocsmában. Ott egy német regiment trombitásai voltak jelen, valamint „mas Városi Musikusok”, „azoknak musikalni kéntelen” volt.⁹⁰ Pécsen 1785-ben a városi vendéglőkben a zenének és táncnak este

⁸⁶ A zenészek neveit és a hatóság határozatát közli uo., 293.

⁸⁷ Ld. uo., 297.

⁸⁸ Szabolcsi Bence, „A 18. század magyar kollégiumi zenéje”, 47–48.

⁸⁹ Iskolából kicsapott diákok név szerint is ismertek például Pécsről 1737-ből, akik este 9 után a kocsmában táncoltak. Bárdos Kornél, *Pécs zenéje a 18. században*, 73.

⁹⁰ Ld. uo., 84.

háromnegyed 11-kor véget kellett vetni, de farsangkor kivételt tettek, megengedték, hogy éjfélig tartsanak nyitva.⁹¹ Egerben 1773-ban zenélést tiltó rendelet született. 1774-ből a szigorú rendelkezések ellenére, mulatozó, táncoló diákokról szóló feljegyzések maradtak fenn, amelyek tanúsítják, hogy ott akkor már cigányok muzsikáltak. Büntetésük hangszereik elvétele és kétnapos áristomba tétel lett.⁹²

Tamásiból (Tolna megye) az 1773–1810 közötti évekből szelidebb, majáliskor tartott mulatozásokról maradt fenn dokumentum. Az 1807-es ünnepség menetét előre írásban rögzítették, s a városból a mezőre kivonuló iskolások között megszabták a muzikusok helyét is. A sereg közepén a „két Clarinet, Fagot, Dob, Trombita, három kis hegedű Musika eszközök” vonultak.⁹³

Ezekben az években Ausztriában már akadtak ilyen vegyes, vonós-fúvós együttesek⁹⁴, bár ezek még nem versenyezhettek a tánczenében egészen az 1830-as évekig vezető hegedűvel, illetve a 3-4 tagú vonós-együttessel.⁹⁵ Utóbbiak azt követően állandósultak, hogy a 18. század végére Ausztriában, Magyarországon és más európai országokban is a hegedű lett a vezető dallamjátész hangszer. A kor tipikus osztrák vonósegyüttes-felállása nem különbözött az eddigre már kialakult cigánybanda ismert hangszereitől, s a következőkből állt: hegedű, (mely mellé kiegészítőként csatlakozhatott egy második hegedű), cimbalom és bőgő, melyek az egyszerű harmóniai kíséretet és az egyenletes metrumot adták.⁹⁶

A 18. század során idehaza is megnőtt a nem hivatásos (tehát nem egyházi vagy katonasági, hanem a köznapi életben működő) zenészek neveire (esetenként hangszereikre) vonatkozó adatok száma. Ilyenek Pécsről, Bárdos Kornél kutatásai alapján a következők: Lesevecz István hegedűs 1729, Schmied József cimbalmos †1761, 1782–1783, 1784-ből, 1787–1788-ból, 1790-ből, 1792–1795-ből és 1800-ból származó adatok alapján további 19 zenészt ismerünk név szerint. Egy olasz zenész kivételével a vezetéknevek részben magyar, részben német nevek (például Szakmári János 1787, Kirschinger György 1788), továbbá ezeken a nyelveken vezetéknevvé önállósodott zenészmegnevezések (például Musikanter József 1784, Hegedős György 1785).⁹⁷ A dóm nagyszámú zenészein kívül egy cseh bányászzenekari vezetőről is van

⁹¹ Egy vendéglő további engedélyt kapott, s reggel 4-ig tarthatott nyitva. Ld. *uo.*, 86.

⁹² Bárdos Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, 188.

⁹³ Domokos Pál Péter, „Új Énekek – amellek Farkas Pál Tamási nótárius által költek üdőről üdőre 1773 és 1810 között”, in *Zenatudományi Dolgozatok* (Budapest: Zenatudományi Intézet, 1981), 49.

⁹⁴ Gstrein, Rainer, „Innovationsprozesse in der instrumentalen Volksmusik dargestellt am Beispiel der Tanzmusik-Ensembles in Österreich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts”, 51. A 19. század elején nálunk is voltak vegyes vonós-fúvós bandák, illetve rézfúvós hangszereken játszó cigányzenészek. Boka András, Boka Károly nagybátyja, a szabolcsi lovasezred trombitása volt, s ekként működött később a cigánybandában is. Sárosi Bálint, *Cigányzene*, 111–112.

⁹⁵ Gstrein, Rainer, „Innovationsprozesse in der instrumentalen Volksmusik dargestellt am Beispiel der Tanzmusik-Ensembles in Österreich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts”, 53.

⁹⁶ Ld. *uo.*, 49–50.

⁹⁷ Bárdos Kornél, *Pécs zenéje a 18. században*, 109–111.

adat 1785-ből.⁹⁸ Egerből – a soproniakhoz hasonlóan – több adat szerint a céheknek saját zenésze vagy együttese volt. A sok egri zenész közt az akkor még papnövendék Verseghy Ferenc – hamarosan az énekelt verbunkos műfaj egyik legfőbb propagátora – citerásként és énekvezetőként van megnevezve.⁹⁹

A század végén a közhasználatú zenében – Csokonai Lantomtól búcsúvétel c. verse alapján – a következő hangszerek forogtak még: „obojja, réztrombita, zengő hárfá, tambura, lant, brácsa” (ugyane versben Kazinczy orphicáját is említi a költő).¹⁰⁰ Az 1780-as évektől a nemesi és az éledező polgári otthonokban a házimuzsikálás – mint 1793–1794-es magyarországi utazásakor a természettudós, Johann C. Hofmannsegg gróf is megtapasztalta – megszokott dolog, s a hangszerek is változatosak. Zongora a gróf szerint majdnem minden rendesebb házban volt,¹⁰¹ amellelt kedvelt volt a hegedű és a fuvola.¹⁰² Báró Amadé László (1704–1764) hegedült, fuvolázott és furulyázott, de zenei estjeire cigányzenészeket is szívesen hívott.¹⁰³ A nemesek közül Teleki Sámuel Bázalban tanult meg fuvolázni, s tudott „haránt sípon” (fuvolán) és hegedűn játszani Wesselényi Miklós is. Gróf Sztáray Mihály és Gvadányi József hegedült, mások a zongora (clavir, klavir, fortepiano) mellett lanton, kobzon,¹⁰⁴ gitáron,¹⁰⁵ oboán,¹⁰⁶ fagotton¹⁰⁷ és hárfán játszottak.

⁹⁸ Ld. uo., 110.

⁹⁹ Bárdos Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, 254.

¹⁰⁰ *Csokonai Vitéz Mihály Összes versei I*, 324.

¹⁰¹ Szabolcsi Bence, *A magyar zene évszázadai II. XVIII–XIX. század* (Budapest: Zeneműkiadó, 1961), 101.

¹⁰² Gáti István mérnök zongora-, hegedű- és fuvolaiskolát adott ki 1802-ben.

¹⁰³ Szabolcsi Bence, *A magyar zene évszázadai II. XVIII–XIX. század*, 101.

¹⁰⁴ Berner Ádám két hegedűre és kobozra írt műve: „12 Magyar Nóta”. Ld. Papp Géza, „A verbunkoskiadványok kronológiájához”, *Magyar Zene* 3 (1979), 170.

¹⁰⁵ A gitár hazai népszerűsége a század végétől számítható, erőteljesebben azonban a 19. sz. első felében válik jellemzővé. Gitár adatok igeeként és főnévként előfordulnak Kazinczy levelezésében és Kultsár Hazai Tudósításaiiban: 1803, 1807, 1814, 1819, 1829. Ld. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 1063. Christoph-Hellmut Mahling részletesen ismerteti a tekerő, duda, mandolin és gitár szerepét a bécsi klasszikus zenében, Leopold Mozart működésétől kezdődően. Eszerint például Bécsben az 1820-as évekre az igényesebb polgárok körében a szórakoztató házi kamaramuzsikálásnak, valamint koncertzenének a gitár volt a legfőbb hangszere, amelynek emellett duda- és tekerő-imitatori szerepe is volt. Mahling, Christoph-Hellmut, „Verwendung und Darstellung von Volksmusikinstrumenten in Werken von Haydn und Schubert”, *JÖV*, Bd. 17 (1968), 41, 43.

¹⁰⁶ II. Rákóczi Ferenc udvarában az 1708-as évtől oboisták is alkalmazásban álltak. Esze Tamás feltételezi, hogy Rákóczi „külföldről, talán Francia- vagy Olaszországból hozta az udvar számára” őket. A fejedelem esetleg színesíteni, gazdagítani akarta udvara muzsikáját az oboával. Feltételezése szerint az oboistákat Párizsból Velencén át hazatérő inasa, Martin Kizsel hozhatta magával. Ld. Esze Tamás, „Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből (1703–1712)”, 75.

¹⁰⁷ Szabolcsi Bence, *A magyar zene évszázadai II. XVIII–XIX. század*, 100; Tari Lujza, „Die Instrumente des unterhaltenden Hausmusiezierens in Ungarn während der Zeit der Wiener Klassik”, in *Festschrift Christoph-Hellmut Mahling zum 65. Geburtstag*, hrsg. Axel Beer, Kristina Pfarr und Wolfgang Ruf (Tutzing: Hans Schneider Verlag), 1421–1423.

Bartalus István Verseghy Ferencről írta: „Alapos zenész volt, kedvelt hangszere a hárfa, s avatott ismerője a zongorának is.”¹⁰⁸ Csokonai a hárfát a nők hangszereként jellemezte a Dorottyában¹⁰⁹, mely egyébként megfelel az ókor óta folyamatos és a 18. században újból megerősödött európai gyakorlatnak.¹¹⁰ A hárfa és a fortepiano a 19. század elején Bezerédj Amáliának (1804–1837) is kedves hangszerei voltak, melyeken „Magyar nóták”-at, hangszeres magyar darabokat játszott, vagy énekét kísérte.¹¹¹

Parasztenészek

Parasztenészekről is vannak adatok. Így egy 1706. március 22-i soproni dokumentumból ismert Kamper Mátyás megyyesi jobbágy neve, akit a kurucok a város ostroma idején hegedülésre kényszerítettek. Bár tiltakozott, mondván, hogy hangszere nincs nála, hoztak neki egyet valamelyik templomból, s másfél óráig táncoltak a muzsikálására.¹¹² 1782-ből Vas megyéből furulyával kapcsolatban van adat. Egy legényt vallattak, akinél 7 forintot talált a hatóság. Bevallotta, hogy boros volt és táncolt, de arra nem emlékszik hogy a muzsikusoknak is adott volna pénzt. Arra a kérdésre, hogy hol vette a nála lévő sok pénzt, „minthogy szolgálatbul úgy szüktél és ott füzetést nem kaptál [...]”, a következőt válaszolta: „Az t furugla csinálásbul kerestem, azokat vásárokon elattam, úgy szereztem magamnak pénzt.”¹¹³ Mátray Gábor a következő században – miközben a hangszerek használatának folytonosságát hangsúlyozta – szintén utalt a furulyakészítés gyakorlatára: a „Duda, régtől fogva szokásban lévő kedves eszköze a köznépek [...]”, a „pásztori síp, vagy Furullya, túl a Dunán Furugla, mellyet a pásztorok, csőszök, maguk készítenek [...]”¹¹⁴ Mátray szintén régtől fogva használatos eszközként jellemezte a cimbalmot.¹¹⁵

¹⁰⁸ Bartalus István, *Magyar Orpheus. Vegyestartalmu zenegyűjtemény a XVIII–XIX. századból* (Budapest: Rózsavölgyi, 1869), 4. Baróti Szabó Dávid Jacques Vaniérről jegyezte fel, hogy szívesen „forgata nyiretyüt” (hegedűt), „Vagy pedig hárfájánn ideget” (húrt) pengetett.” Ld. Tari Lujza, „Népzenei és néprajzi adatok két XVIII. sz.-i gazdasági könyvben”, in *Zenetudományi Dolgozatok* (Budapest: Zenetudományi Intézet), 86.

¹⁰⁹ *Csokonai Vitéz Mihály Összes versei I*, 529.

¹¹⁰ Ld. Tari Lujza, „A nők és a hangszerjáték”, in *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*, szerk. Küllös Imola (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselői Titkársága, 1999), 219.

¹¹¹ Prahács Margit, „Zene a régi óvodákban (1828–1866)”, in *Zenetudományi Tanulmányok I* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 519. Prahács kimutatása szerint a MNVV 5V. fogásának 31. darabja Bezerédj szerzeménye. További zeneműveiről ld. uo., 520.

¹¹² Bárdos Lajos, *Sopron zenéje a 16–18. században*, 285.

¹¹³ Pesovár Ernő, „Tánc történeti emlékek Vas megyéből”, in *Vas megyei táncoktatók kézikönyve* (Szombathely: Vas megyei Népművelési Tanácsadó, 1971), 6.

¹¹⁴ Mátray Gábor, *A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások*, szerk. Gábry György (Budapest: Magvető, 1984), 142.

¹¹⁵ Ld. uo., 143.

Viszonylag gazdagon adatolt a duda.¹¹⁶ Apor Péter szerint evés után vagy közben „készen volt a hegedű és duda, ottan-ottan az furulya és cimbalom is [...]”.¹¹⁷ Farsang idején hat ökörrrel vontatott szánt hoztak, „feles cigány hegedűsök, dudások az szánban, kiáltásokkal, muzsikaszóval, úgy járták az tartományt”.¹¹⁸ Egerből 1750-ből Végh János és Végh József dudások neve maradt fenn.¹¹⁹ A dudásokra vonatkozó további, korábban nem ismert adatokat Hankóczi Gyula kutatásai alapján közöljük. 1723-ban Budán egy német szőlősgazda dudáját összetörték a városi zenészek, akik a gazdát dudásként vetélytársuknak tartották. 1732-ben Bihar megyében Czégényi János dudásról van adat csapszékben mulatozó legények kapcsán.¹²⁰ 1728-ban és 1741-ben győri [Hévízgyörk?, Vámosgyörk?] dudásokat említenek boszorkányperekben.¹²¹ 1734-ben szintén boszorkányper alkalmával van szó egy mindszenti dudásról. 1750-ben Szegedről, majd 1757-ből Bugacról egy tót dudásról van adat, aki hangszert lopott. 1767-ben egy hajdúnánási, 1771–1777-ből pedig egy Sziliczey János nevű poroszlói születésű vándordudásról van feljegyzés.¹²² 1777-ben Kecskeméten tót dudás muzsikált farsangkor, 1779-ből, majd 1801-ből pedig dévaványai dudásokról került elő dokumentum. 1784-ben Kunmadarason Szabó Sámuel dudás nevével kapcsolatban maradt fenn feljegyzés. Utóbbi a zenélési tilalom ellenére zenélt egy kocsmában, amiért húsz botütéssel büntették.¹²³ Dudásábrázolás látható a szentesi Koszta József Múzeumban őrzött 18. századi kályhacsempén.¹²⁴ Szentesről 1801–1810 közötti írásos följegyzés is tanúsítja, hogy a juhászok Dömötör-napi szokásakor, valamint lakodalomban dudások és tekerősök muzsikáltak. 1820-ból két adat erősíti meg a duda népszerűségét. Az egyik egy jászberényi perirat, a másik az az év szeptemberében I. Ferenc császár és magyar király tiszteletére Pest közelében szervezett bemutató, amelyen ráckevei juhászok és csereháti kondások dudájukkal vettek részt.¹²⁵

Ebben az időszakban a Gajdos és Gajdácsi vezetéknevek is előfordulnak.¹²⁶ Hankóczi arra is emlékeztetett, hogy a 19. század fordulóján a hazai mezőgazdaságban történt változások egyike, a juh fajtaváltása a duda külső megjelenésén is nyomot hagyott. Az addigi magyar racka (egyenes szarvú) juhott ugyanis felváltotta a

¹¹⁶ Szabolcsi az előző századhoz képest a duda 18. századi visszaszorulásáról szól, de az csak a dudának a főúri körben való használatára vonatkozik. Ld. Szabolcsi Bence, *A XII. század magyar főúri zenéje*, 267, 271.

¹¹⁷ Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása* (1736), 20.

¹¹⁸ Ld. *uo.*, 38.

¹¹⁹ Bárdos Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, 251–262.

¹²⁰ Hankóczi Gyula, *Foszlányok az alföldi duda emlékeiből* (Budapest: Timp Kiadó, 2005), 7.

¹²¹ Ld. *uo.*, 7, 105.

¹²² Ld. *uo.*, 8.

¹²³ Ld. *uo.*, 9. A 18. század végéről további Békés megyében működő szegedi dudásokat említett név nélkül.

¹²⁴ Ld. *uo.*, 10.

¹²⁵ Ld. *uo.*, 10.

¹²⁶ Ld. *uo.*, 105.

cigája (hátragörbülő szarvú) juh, s mindezt a fajtaváltást a Szeged környéki és általában a dél-alföldi juhászok már 1828-ban követték, melynek nyomán hangszereik sípjának a feje is nagy számban kezdte mintázni a hátracsavarodó, újfajta kosok szarvát. Több jel mutat arra, hogy a parasztság életmódjában ekkoriban bekövetkezett változások egyikének, az állattartás lényeges módosulásának¹²⁷ köszönhető a 19. század első évtizedeitől megjelent fújtatós, hajlított bordószarú, emberfejes duda megjelenése,¹²⁸ ám mindez már túlmutat a 18. századon. Az 1800-as évek elejéről ismert még egy Horvát és egy Tóth nevű dudás.¹²⁹ Nevük egyben nemzetiségükre utal. Családtalan vándordudással kapcsolatos adat is van ebből az időből. A vándorzenész a Kis-Sárréten és többek közt Vésztő tájékán muzsikált.¹³⁰ A különböző ikonográfiai ábrázolások sok zenészt, zenélt együttest megörökítettek a korszakból. Ezekről részletes áttekintést adott Galavics Géza.¹³¹ Kevésbé ismert ábrázolásokat közölt Vargyas Lajos: parasztdudást és egy hegedűst örökített meg két tollrajz egy sziráki anyakönyvben 1726-ban, egy edény oldalán pedig két hegedű és hordóra tett cimbalomábrázolás látható.¹³²

Erdélyből a 18. századból még állnak rendelkezésre dudával kapcsolatos feljegyzések, azt követően azonban a hangszer kikopik a használatból. Az alábbi adatokat Szabó T. Attila kutatásainak köszönhetjük: egy 1757-es feljegyzés mondja Sipos Jánosról, hogy „az a Sipos név, neki nem igaz neve, hanem tsak azért, hogy Sipos, es Dudás ragasztották rája”. 1769-ben „egy lakodalom lévén [...] Gláva Togyer is ot volt Dudájával musikálni”. Teleki Ádám költségnaplójában a kiadások között szerepel: „Dudasomnak füsüre, és egyéb aprosagokra.” 1760 körüli egy további adat, miszerint a „Dudást szép szóval marasztják, mondja meg, ki bántotta”. 1806-ból még egy duda adat: „Az Gájánéli Zsugyának és Dudásnak 5 kupa” bort utaltak ki.¹³³

Mint láttuk, a hegedűt a különböző iratokban viszonylag gyakran említik, nem egyszer mint a diákság mulatozásának kísérőjét, illetve mint a lakodalmakon főszerepet játszó hangszert. Apor Péter Erdélyből már a korábbi időben is jellemzőnek tartotta az alattvalóival ivó, mulató főrangúak szórakoztató eszközeként: „megré-

¹²⁷ A juhászatban az év nagy részében külterjes tartásmódról, élőállat-eladásról és azok változásairól ld. Szilágyi Miklós, „A Nagy-Kunság juhászata a XVIII. század végén”, *Ethnographia* 89/3 (1968), 350–367.

¹²⁸ Hankóczy Gyula, *Foszlányok az alföldi duda emlékeiből*, 79.

¹²⁹ Ld. uo., 11.

¹³⁰ Ld. uo., 11–12. Az Alföld egy másik kistáját illetően a „zöld Hortobágy” pásztorhangszerei közül Csokonai a „hangicsáló” dudát és furulyát nevezte meg a Dorottyában. Ld. *Csokonai Vitéz Mihály Összes versei I*, 523.

¹³¹ Galavics Géza, „Művészettörténet, zenei történet, tánci történet (Muzsikus- és táncábrázolások)”, ld. 52. lábjegyzet.

¹³² Vargyas Lajos, „Magyar népzene”, in *Magyar Néprajz VI. Magyar népzene, néptánc*, szerk. Dömötör Tekla, Hoppál Mihály (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 4–6. kép, 7–8. kép.

¹³³ Szabó T. Attila, *Erdélyi Magyar Szórtörténeti Tár II* (Bukarest: Kriterion, 1978), 489; valamennyi a „duda” címszónál.

szegedvén, az hegedűsöket behítták, s virradtig táncoltanak [...]”¹³⁴ Az alábbi részlet a régi, énekmondó, udvari mulattatótartás hagyományának meglétére utal, melyet Apor is régiként jelzett munkájában. „Mikor megittasodtanak az emberek, soknak énekes inasai voltak, akkor énekelni kezdettek, valami szép régi magyar dolgokról énekeltek, néha szerelem énekét [a 17. században kedvelt virágének] is mondottanak, kivált az nagy embereknek régi időben, mikor mulattanak, igen kedves muzsikájok volt az töröksíp, egyszersmind az dob, akkor szép magyar nóták voltak, s azokat fútták, s annál ittanak az nagyja emberek. Amely nótákat penig az síppal fúttanak, ugyan indította az embereket mind az italtra, mind az vigasságra; most talán azokat az szép magyar nótákat senki Erdélyben el sem tudná fúni. Trombitáltak is némelykor, de azt úgy fútták, mintha egy farkas ordított volna. Baxamétának híre sem vala.”¹³⁵ Ezt a hagyományt a katonaság körében valamelyest még a 19. század elején is őrizték. Egy 1812-ben írt levél szerint Jakkó László huszártiszt nehezményezte, hogy a magyar huszár általában francia és német dalokat énekel, magyart nem tud. „Vagynak pedig magyar Bárdusok, kik mezei könnyű Sipjaikkal, énekelni tudják a’ fegyvertsattogást, a’ vérrel befetskendezett mezőt, a’ bátor vitéz Bajnokot, s az ütközet pusztá helyeit.”¹³⁶

Gáti István földmérnöknek 1802-ben megjelent, „klavírozók”, hegedűsök és fuvolán tanulni vágyók számára készített hangszeriskolájának „Előljáró beszéd”-e alábbi szakaszából az olvasható ki, hogy a köznapi életben a történeti eseményeket megörökítő dalokat megváltozott előadói apparátussal adták elő: „VI. Melly nagy gyönyörűséget szerez a’ régi történetekről való meg-emlékezés, kivált ha azok versekbe vagynak foglalva. Mitsoda indúlatokat nem gerjeszt a’ külömbenn-is tiszteletre indító régiségek eleven színbe való festése bennünk: de ha még azon történetek szép Énekekben Musikával adatnak elő, már olyankor mintegy elragad képzelődésünk a’ mostani időkről, az elmúlt időkre. Ez az oka, hogy midőn a’ Magyarnak beszéllek a’ Rákóczi, Bezerédi s mások históriáit, megindúl rajta, de midőn még Nótáit-is Musikai Bandában huzzák, verseit mellette éneklék, már ekkor könyvei-is sürjen hullanak, salynálkodó bús szomorúság öntődik szívébe.”¹³⁷

A „Musikai Banda” már nyilvánvalóan a cigánybandát jelenti, itt azonban térjünk még vissza a szólóhegedűre vonatkozó feljegyzésekhez. Szabó T. Attila adatai Erdélyből gazdagítják a sort, a parasztság, illetve a városlakók köréből. 1740-ben

¹³⁴ Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása* (1736), 39.

¹³⁵ Ld. uo., 19–20. A megmagyarázhatatlan szóval kapcsolatban az olasz *basso a meta*, illetve esetleg a *passamezzo* merül fel. Szabolcsi szerint ilyen hangszer Thököly seregében is fúvattak. Ld. Szabolcsi Bence, *A XII. század magyar főúri zenéje*, 243–245. Véleményem szerint elképzelhető, hogy a *basso a meta*, e korábbi olasz eredetű fafúvós hangszer nevének felhasználásával az újdonságszámba menő fagottot nevezték.

¹³⁶ Gupcsó Ágnes, „Jakó László táborig dalgyűjteménye”, in *Zenetudományi Dolgozatok* (Budapest: Zenetudományi Intézet, 1982), 123.

¹³⁷ Gáti István, *A’ kótából való klavirozás mestersége, melyet készített az abban gyönyörködők kedvéért* (1802) (Budapest: Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1987), 5.

Kornislakán „az egész éjtszaka hegedültette magát Udvarbiró Uram, masokkal együtt Vendégeskedvén, ivutt, torbézolt” (Szolnok-Doboka megye).¹³⁸ 1767-ben egy borral jól leitatott ember megütötte a hegedűst Bethlenszentmiklóson (Kis-Küküllő megye).¹³⁹ Szintén 1767-ben Bethlenszentmiklóson „bé jövének [...] az Egéssz Falusi Magyar Legények Hegedűssel”.¹⁴⁰ 1745-ből Háromszékből van adat, 1765-ben pedig a marosbogáti (Torda-Aranyos megye) kocsmáros panaszolta valakiről, hogy gyakran jött hozzá hegedűsökkel, s olyankor randalírozott.¹⁴¹ 1767-ben a bethlenszentmiklósi Musznai Márton, „Ersek András conventiós szolgálja” vallotta: „Lattom, hogy Csenteri Miháj meg üte egyszer Udvar Andrast azert hogy a Hegedűs felett egyben kaptak vol[t].”¹⁴² Közvetett cimbalmos adat is van 1790-ből Cimbalmos Ferencné hagyatékával kapcsolatban.¹⁴³

Kitekintés a parasztság tágabb zeneéletére

Gáti István hangszeriskolája (1802) bevezetésében még az alábbi hangszereket nevezte meg: „zörgő, lármazó eszközök [...] mint a’ dob, tsörgő, tsengettyű, réz tányérok, tsattogók, tárogatók ’s több efféle inconditus kolompok”.¹⁴⁴ Gáti a felsorolt – főként zajkeltő eszközöket – részben valószínűleg az úgynevezett janicsár zenekar hangszerkészletéből, részben pedig a tágabb népszokáskörből ismerte. A parasztság mindennapi életéhez kapcsolódó zenei szokásokról az előzőeknél mindazonáltal jóval kevesebb dokumentum áll rendelkezésre a 18. századból. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy azok a szokások, amelyek valamilyen formában feljegyzésre kerültek, nem sokban különböznek a korábbi idők szokás-gyakorlatától, illetve a később is fennmaradt népszokásoktól. Így azok a kántálások, amelyek adatai II. Rákóczi Ferenc számadáskönyveiből valók, valószínűleg hasonlóan zajlottak, mint ahogyan a néphagyományban feltehetően már akkor is élt, s egyes helyeken napjainkig fenntartott köszöntések zajlanak. Körössy Györgynek, II. Rákóczi Ferenc komornyikjának feljegyzése szerint 1706. április 12-én egy Jónás nevű ember fiának „cantálás Patakon” jogcímen, április 23-án pedig Budai vezetéknevű fiának és az említett Jónás fiának „cantálásért” fizetett a fejedelem nevében.¹⁴⁵ Újévkor a fejedelmet is szokás volt köszönteni, amit egy 1708. január 1-jei naplóbejegyzés így rögzített: „Viratta előtt a trombi-

¹³⁸ Szabó T. Attila, *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* II, 466.

¹³⁹ Ld. uo., 1050.

¹⁴⁰ Ld. uo., 570.

¹⁴¹ Ld. uo., 570, 471 az „egész”, illetve „döföl” címszó.

¹⁴² Ld. uo., 614.

¹⁴³ A marosvásárhelyi dokumentum egy „hitván paraszt egyes szék”-et tüntetett föl. Ld. uo., 671.

¹⁴⁴ Gáti István, *A’ kótából való klavirozás mestersége, melyet készített az abban gyönyörködők kedvéért* (1802), 7.

¹⁴⁵ Esze Tamás, „Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből (1703–1712)”, 62.

rások, síposok és egyéb féle hadi musikások szokások szerint az új esztendő tő Felségének musikájok által appreciálván, maga is eő Felsége felkölt.”¹⁴⁶ Január 2-án Körössy György fejedelmi komornyik az alábbi zenészekről tett említést, akiknek különböző jogcímen fizetett: „Török síposoknak cantálásba”, a kassai öreg templom muzsikásainak, Bercsényi zenészeinek, a jezsuiták zenészeinek, kassai dobosoknak, „salezmai síposoknak”.¹⁴⁷ Hasonló köszöntésre került sor 1709. január 1-jén Munkácson.¹⁴⁸

Sopronban a 17–18. század során „végig hagyományos volt, hogy eleinte a káptalani iskolásokkal – a kórus tagjaival –, majd mikor már csak felnőtt kórus volt, gyermekek nélkül a káptalani zenészek évente tíz alkalommal a nagyobb ünnepeken kántálni jártak a püspökhöz és a káptalan tagjaihoz”. Mindegyiktől kaptak érte egy bizonyos összeget.¹⁴⁹ Fennmaradtak népszokásokat tiltó rendelkezések is 1755-ből és 1785-ből, amikor tiltották Mikuláskor a csörgők használatát, a háromkirályok járást, a karácsony előtti köszöntést.¹⁵⁰

A céhekkel kapcsolatban 1722. január 2-án a soproni „tisztelretreméltó és nemes tanács büntetés terhe mellett elrendelte, hogy azok a céhek, amelyek eddig az évi és egyéb ünnepeiket a szent ünnepeken mint karácsonykor, újévkor, háromkirályok napján, húsvétkor, pünkösdkor vagy adventben szokták tartani, mégpedig gyakran túlzottan nagy evés, ivás és tánc közepette, mivel ez a szent ünnepekhez nem illő, ezért ünnepeiket advent előtt, háromkirályok után vagy húsvétot, illetve pünkösdot követő első vasárnap után tartsák”.¹⁵¹ Pásztón a 25 céh egyikének legényei mulatozását 1759. november 5-re virradóra „Farkas András, az akkori dékán házánál” tartott alábbi eset miatt jegyezték fel: „Bár a mulató legények semmiféle zenebonát nem tettek, [a városi hadnagyok] közéjük mentek és fel akarták oszlatni a mulatságot” aminek verekedés lett a vége. A leírás a tánczenét adó hangszert (hangszereket) nem nevezi meg, de jól jellemzi az iparosok hétköznapi életét.¹⁵²

Sajátosan keveredik a tavaszi zöldágjárás szokása ugyancsak Pásztón, ahol az 1750-es évekig Szent György napkor, április 24-én tartott bíróválasztásokkor „»az nép« zöld ággal vonult a megválasztott új bíró házához, ahol a törvénybíró jókívánásait fejezte ki”.¹⁵³

¹⁴⁶ Ld. *uo.*, 74.

¹⁴⁷ E megnevezést Thaly, majd Haraszi bonyolult magyarázatokkal látta el, Esze Tamás pedig helyreigazította: „Körössy máshol »Salomaj« sípost említ...”, s a név a német Schalmey szót takarja. Ld. *uo.*, 74, 87. Véleményünk szerint a bejegyző nyilvánvalóan megkülönböztette a magyar tárogatósokat a német síposoktól.

¹⁴⁸ Ld. *uo.*, 77.

¹⁴⁹ Bárdos Kornél, *Sopron zenéje a 16–18. században*, 141.

¹⁵⁰ Ld. *uo.*, 141–142.

¹⁵¹ Ld. *uo.*, 286.

¹⁵² Lénárt Andor, „Pásztó mezőváros kézműves (céhes) iparosainak története 1872-ig”, in *Tanulmányok Pásztó történetéből 1* (Salgótarján: Pásztó Város Önkormányzata, 1991), 78.

¹⁵³ Hausel Sándor, „Pásztó mezőváros 18. századi társadalomszerkesztetének és lakosságának kialakulása”, in *Tanulmányok Pásztó történetéből 5/1* (Pásztó: Pásztó Város Önkormányzata és a Nógrád Megyei levéltár, 1999), 54.

1756-ból a Dunántúlról ismerünk tiltó rendelkezést a két- és háromnapos lakodalmazással, az úgynevezett tyúkverőbe¹⁵⁴ járással, farsangolással kapcsolatban. A trágár beszéden kívül tiltották az iskolás gyermekek Balázs- és Gergely-napi szokásgyakorlását is. A Balázs-járásról a Dunántúlon egy 1650-es adatban már mint régi múltra visszatekintő szokásról is említést tettek.¹⁵⁵ A szokáscelemek egy részében azonban később alighanem változás történt, mert egy 1711-es feljegyzés úgy utal a megfékezendőnek jelzett Balázs-napi ugrándozásra, mint „tót mester uraimék által behozatott” szokásra.¹⁵⁶ A Kiskunságban a 18. század második felében több ízben tiltották az „úgy nevezett reménlő vagy Tyukverő járások”-at, „a musikával kóborlások”-at, s megrovásban részesült „Az Költséges Lakodalom Pompás Temetés, Torozás” és az egy napnál tovább tartó lakodalom megrendezője.¹⁵⁷

A halottak eltemetése általában mindenhol a régi szokások szerint, siratással történhetett, mert az 1755-ben kiadott egyházi rendtartás külön rendelkezett „A’ Hiveknek Temetségekről, És a’ Hóltak körül való Gondviselésről”. Ebben többek közt a következők olvashatók: „parancsolja a’ Szent Irás tisztességesen babonáság nélkül a’ földbe temetni...”, valamint „Azokat sem javalljuk ismét, kik igen szertelenek a’ Halottaknak Pompáiban, kik mint a’ Pogányok siratják az ő Halotjaikat [...]”.¹⁵⁸

A névnapköszöntés az alacsonyabb néprétegek közt is zenével történt. A kiskunhalasi tanácsi jegyzőkönyvek egyikében 1798 októberében „Koté Márton és Piroska Péter Musikusok engedelmet kérnek az név napi Musikával való köszöngetésre házanként való járkálásra”. A tanács nem engedélyezi számukra, hogy „ezen haszontalan vétkes, és pénzcsaló szolgálattyuknak erőszakos unszolásával az Lakosságoktól pénzt csikarjanak ki, sőt annál inkább arra utasíttatnak, hogy amidőn az Musikálásnak ideje nints tanulják meg az keményebb munkákkal is élelmeket keresni”.¹⁵⁹

Az 1780-as években Kiskunhalas plébánosának feletteseihez szóló gyakori panasza a kocsmai mulatozásokra, a juh-torokra, a béresek újév napi multságára és a lakodalmak mikéntjére újból és újból kiterjedt. „Gyuri névü musikás uj esztendő napján kezdvén, tegnap estvélig mindenkor musikált. Györe nevü musikás pedig az előtt még szombaton elkezdette [...] Dajka János Nemzetes Péter István Úr küldetéséből Uj Esztendő nap előtt nálam volt és a musikát uj esztendő napjára a Béresek multságára kérte, de én azt meg nem engedhettem [...] Uj esztendő napját el lehet talán nézni, de a többi napokra felelni kell” – írta.¹⁶⁰ A juhászok szokását illetően a plébános a ma már csak Kalotaszegben ismeretes, zeneszóval kísért úgy-

¹⁵⁴ A lakodalom másnapjának hajnalán tartott szokást ld. *Magyar Néprajzi Lexikon* V, szerk. Ortutay Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 395.

¹⁵⁵ Varjú Elemér, „Balázs-járás 1650 táján”, *Néprajzi Értesítő* (1915), 44–45.

¹⁵⁶ Balázs-járás címszó: *Magyar Néprajzi Lexikon* I, 201. A cseh–morva–szlovák területeken elterjedt szokás a 14. század óta ismert volt.

¹⁵⁷ Morvay Péter, „Történeti néprajzi adatok a kiskunhalasi levéltárból”, *Néprajzi Értesítő* XXXVII (1955), 300.

¹⁵⁸ *Confessio et expositio* (1755), 259, 261.

¹⁵⁹ Morvay Péter, „Történeti néprajzi adatok a kiskunhalasi levéltárból”, 299.

¹⁶⁰ Ld. uo., 298.

nevezett „juhbemérés” szokását írta le: „némely Communitásokban a Juhok széllyel hányása alkalmatosságával s nyírás alkalmatosságával is az ugy nevezett juh torok dobzodással tarttatni szoktak [...]”, melytől eltiltotta a lakosságot, a rendbontókat pedig 24 órányi áristomra ítélte. Büntetésben részesültek a fonóházba menők, ott zenélők, továbbá a halottvirrasztók is.¹⁶¹

Éjjeliőrök a városokban és falvakban

Újat jelentett a toronyzenész foglalkozásában, illetve a város és falu szerkezetében az éjjeliőri rendszer 18. századi megújítása. E korábbi várőrségi szerepet kiterjesztették, s ekkor vezették be, hogy a falvakban is alkalmaztak éjjeliőröket, akiknek a parasztságból kellett kikerülniük. Feladatuk a tűzvész, árvíz, egyéb baj megelőzésén, jelzésén kívül többek közt az éjszakai nyugalom biztosítása, a rend megőrzése volt. Általános az 1700-ból, Ung megyéből fennmaradt rendelkezés, miszerint „utasítani kell a falusi bírókat, hogy falujukban az éjjeli őrséget a lakosságból alakítsák meg”.¹⁶² Egy kolozsvári adat szerint még 1580-ban rendelkeztek a következőről: „A dob helyett penig wegeztenek hogy tyzenket orakor fwyak megh az trombitat.”¹⁶³ Ez a rendelkezés nem érintette a dobbal történő hirdetések, amit más erdélyi városokhoz hasonlóan még 1706-ban és 1730-ban is „Toronybéli Dobosokkal” végeztek.¹⁶⁴ A dob-trombita jelzőhangszer-váltást követően alig száz év múlva már fújással és énekléssel, illetve a falvakban (a népzenei nyomok alapján jobbára valószínűleg csak) énekléssel jeleztek. Egy 1787–1792 között használatban volt, 47 magyar és 1 német dalt tartalmazó sárospataki dalgyűjteményből adott közre Harsányi István 1913-ban egy éjjeliőrdallamot, melyet „kissé húzva, szabadon” előadói utasítással láttak el.¹⁶⁵ Szomjas-Schiffert György számos 18. századi adatot közölt magára az éjjeli őrség és éjjeliőr kifejezésre vonatkozóan, s a kutatás akkori állása szerint megállapította, hogy a 18. századból „42 irat ad felvilágosítást az éjjeliőri intézmény helyzetéről.”¹⁶⁶ 1787-ből két, 1799-ből három „vakter” működésére vonatkozó adatokat fűzhetünk hozzá Pásztórol. A leírás tartalmazza a fizetésükre,

¹⁶¹ Ld. uo., 300–301.

¹⁶² Szomjas-Schiffert György, *Hajnál vagy on szép piros... Énekes várvirrasztók és óriáltkók* (Budapest, Magvető Kiadó, 1972), 87–88.

¹⁶³ Szabó T. Attila, *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* II, 435 a „dob” címszó.

¹⁶⁴ Ld. uo., 436–437 a „doboltat”, „dobos” címszavakat. További adatok: 1800 Torda, 1805 Dés, 1767 Gyalu, helységnev nélkül: 1716, 1731. Szabó T. Attila, *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* II, 437.

¹⁶⁵ Harsányi István, „Két XVIII. századi dalgyűjtemény sárospataki kézírata”, *Ethnographia* 24 (Új folyam 9) (1913), 367. Harsányi Kacsóh Pongrácnak a sárospataki énekkart ismertető, 1911-ben írt cikkéből kiemelte Kacsóh véleményét, miszerint „A XVIII-ik század második feléből való népdalok dallamairól eddig semmi biztosat nem tudunk, mert sem az urak, sem a nép, sem a cigány nem kótáztak.” Cikkében Harsányi feltüntette, hogy a dallam megfejtése Hodossy Béla sárospataki állami tanítóintézeti igazgató érdeme. Ld. uo., 369.

¹⁶⁶ Szomjas-Schiffert György, *Hajnál vagy on szép piros... Énekes várvirrasztók és óriáltkók*, 183.

ruhájukra, élmezésükre fordított pontos összeget, melynek fejében „Éjtszakának idein szüntelen vigyázzanak, kik közül kettőt a város, egyet pedig az uraság fog fizetni.”¹⁶⁷ Az éjjeli örök feladataival kapcsolatban a század szinte minden évéből van dokumentum különböző megyékből, városokból.¹⁶⁸ Az adatok egyike szerint a magyar nyelven kiáltó éjjeliőrök első szabályzata Fejér vármegyében készült 1773-ban.¹⁶⁹ Az első magyarul írt órakiáltó szövegeinket is a 18. században jegyezték fel először,¹⁷⁰ sőt a 19. század elején már irodalmi parodizálásuk is megjelent. Ilyen például a Szirmay Antal Zemplén megyei táblabíró által 1812-ben írt paródia a sárospataki bakter énekéről.¹⁷¹ 1735 táján Besztercebányán még énekelték a *Hajnal vagyon, szép pirost*, a hajdani katonai várvirrasztók énekét.¹⁷² A hajnal-nóta – mellyel korábban a nemesi réteg élt –, a parasztság lakodalmaiban kapott szerepet. Apor Péter a nemesi lakodalmi ceremónia végén még jellemzőnek írta le, hogy a lagzit követő másnap virradatkor „az muzsikások az vőlegénynek és menyasszonynak, násznagynak, vőfélynek, nyoszolyóasszonyoknak, kisnyoszolyónak, másoknak is [...] hajnalnótát vontanak”.¹⁷³ A lakodalmi hajnalkiáltást legtovább a Zoborvidéken és a Palócföldön gyakorolták, a mezősegi lakodalmaknak pedig még a 20. század végén is része volt (és néhol még most is a szokás része) a 3-5 tagú bandákkal játszott hangszeres, Hajnali nevű táncdallam. Az éjjeliőrök (bakterek, énekes órakiáltók) pedig énekelve, néhol egyenes trombitával gyakorolták mesterségüket a falvakban, nagyjából a második világháborúig.

A parasztság köréből arról is értesülünk, hogy hajnalban trombita-, illetve hegedűjelzéssel szólítottak munkára, szüretkor pedig kürtöket használtak jeladó hangszerként.¹⁷⁴ Az adatot közlő Miháltz István, jezsuita pap, lányok „cicézését”, vagyis cicajátékát, „cicefutását” is leírta, majd hozzáfűzte: „A’ jel-adó hegedű-szózatra gyakorta siritnak.”¹⁷⁵ Jól jellemezte a felnőtt táncolókat is: tánc közben „tsúfos görbítéssel forgattatik a’ test”, a tánc közbeni bor iváskor pedig „Fel-viszik a’ koronás poharat versekkel az égig”.¹⁷⁶

A lakodalom leírásában megtaláljuk nála a hangszer és tánc megnevezését. Eszerint „síp”, „hegedű”, tánc-kifejezésként pedig „lejtő-járás” szerepel a versben. A

¹⁶⁷ Hausel Sándor, „Pásztó mezőváros 18. századi társadalomszerkesztetének és lakosságának kialakulása”, 158.

¹⁶⁸ Szomjas-Schiffert György, *Hajnal vagyon szép piros... Énekes várvirrasztók és óriáltók*, 88–93.

¹⁶⁹ Ld. uo., 99.

¹⁷⁰ Ld. uo., 104–105, 107.

¹⁷¹ Ld. uo., 125–126. A feltehetően sárospataki bakter éneke alapján feljegyzett 18. századvégi, Harsányi által közölt bakterszöveg így kezdődik: Kilencet ütött már az óra / Ember hallgass ilyen szóra / Gazda vigyázzon házára [...] stb. Ld. Harsányi István, „Két XVIII. századi dalgyűjtemény sárospataki kézírata”, 367.

¹⁷² Szomjas-Schiffert György, *Hajnal vagyon szép piros... Énekes várvirrasztók és óriáltók*, 69.

¹⁷³ Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása* (1736), 59.

¹⁷⁴ Ld. Tari Lujza, „Népzenei és néprajzi adatok két XVIII. sz.-i gazdasági könyvben”, 90–91.

¹⁷⁵ Ld. uo., 89.

¹⁷⁶ Ld. uo., 91.

lakodalmi leírásban nála is olvashatunk a 20. században még sok helyen élő szokásról „Puskaropogással, duda, hegedű szólással vonuló esküvői menet”-ről.¹⁷⁷ Érdekes a vers következő részlete is:

„Zsíros vendégséget ütnek;
Kolbászt, Májost, ’öldalt sütnek;
Nem kell nékik tehén-hús.”¹⁷⁸

A tehénhúsról utalás feltehetően Jacques Vanier eredeti versének fordítása, de lehetséges, hogy a jezsuita pap hazai viszonyokkal kapcsolatos kiegészítése, s írása az étkezési szokásokban végbemenő változásokat jelzi. A korábbi évszázad hangszeres gyűjteményei által is dokumentálható „tehénhúsnóták”, mint jellemző asztali zenék, mindenesetre csak a magasabb társadalmi rétegekből ismertek. Írásában található kásapénzszedés és egyéb olyan lakodalmi pénzgyűjtés, mely még a 20. századi lakodalmi rítusban is fellelhető:

„Tzigányok hegedüjekbe
Meg-szikkadott gégejéjekbe
Kérnek egy két tseppet” – írta.¹⁷⁹

A gazdasági könyvben olvasható leírás szerint a síp madárcsaliként is szolgált, mellyel a „tollas népet” el lehetett fogni, s ilyen madárcsalogató sípokot a vadászok nádból készítették,¹⁸⁰ csakúgy, mint tették még két évszázad múlva is.

Zenei vonatkozások nélküliek a Pásztó mezőváros felfogadott pásztoraira (nevük borjúpásztor/gulyás, kanász/kondás/sertéspásztor stb.) vonatkozó, névvel, évszámmal dokumentált adatok. A kor társadalmi struktúrájára ugyanakkor jól rávilágít, hogy a városi pásztorok egy 1770-es adat szerint egy utcában laktak.¹⁸¹

A 18. század során a nép- és közhasználatú zenére számos új elem hatott. Mindez részben annak a politikai és társadalmi változásnak volt a velejárója, amely a török uralom megszűnését és a kuruc szabadságharc leverését követően a Habsburg hatalom magyarországi pozíciójának megerősödéséből következett, s amely az élet sok területén jelentős változásokat hozott. A változás kiterjedt a nyelvre, a viseletre, a régi lakodalmi-, temetési és étkezési szokásokra, valamint a hangszerkészletre és a hangsze-

¹⁷⁷ Ld. uo., 93. Kiskunhalas város jegyzőkönyvi adatai szerint több ízben tiltott volt lakodalmak alkalmával „mindenféle musikáknak zengése úgy az puskázások [...] az utszákon való kiabálások, harangokkal való lármázások, a Városban való lövöldözések [...]”. Ld. Morvay Péter, „Történeti néprajzi adatok a kiskunhalasi levéltárból”, 299.

¹⁷⁸ Ld. Tari Lujza, „Népzenei és néprajzi adatok két XVIII. sz.-i gazdasági könyvben”, 93.

¹⁷⁹ Ld. uo., 93.

¹⁸⁰ Ld. uo., 94.

¹⁸¹ Hausel Sándor, „Pásztó mezőváros 18. századi társadalomszerkesztetének és lakosságának kialakulása”, 159.

rek előadónak megváltozására. Hozzákapcsolódott ehhez az itt nem részletezett német és szlovák nyelvű, más országbeli lakosság betelepítése, továbbá a török elvonulása utáni hazai migráció.

A 18. században Nyugat-Európában is számos változás történt, melyek egyike a szabad polgári gondolkodásért folyó felvilágosodott filozófiai tanok terjedése volt. A felvilágosodás eszméi a század második felétől a természet felé fordulásból adódóan magukkal hozták a természettel szoros kapcsolatban élő paraszt észrevételét is. Valószínűleg ezért is több a parasztnépzésekre vonatkozó adat (képi- és irodalmi ábrázolás formájában is) a 18. század második felében a század első feléhez (és a korábbi évszázadokhoz) képest hazai dokumentumainkban.

Az itt bemutatott hangszereket illetően a 18. század során feltűnő a hangszeres paletta gazdagodása, kiszélesedése az előző évszázadhoz, illetve a 18. század elejéhez képest. A hangszerekkel, hangszeres zeneérettel kapcsolatban vizsgált dokumentumok a következőképp csoportosíthatók:

- a függetlenségi harcokhoz kapcsolódóan a hadseregére vonatkozó adatok,
- a nem háborús viszonyok közt a mindennapi városi – azon belül világi és egyházi – zeneélethez és az iskolákhoz,
- továbbá a nemesség, illetve parasztság zeneéletéhez kapcsolódó adatok.

Hangszerek, hangszeres zene és tágabb zeneélet változása összességében lényegében azonos az európai közhasználatú zenében történő változásokkal, kisebb-nagyobb időeltérésekkel. Ennek része a zenei stílus, az előadóapparátus és előadói gyakorlat átalakulása. A Nyugat-Európa hangszerállományában bekövetkezett változások egyike a duda háttérbe szorítása és a hegedű előtérbe kerülése, illetve a hegedűt vezető hangszerként alkalmazó különböző összetételű vonós, vonós-fúvós együttes-típusok kialakulása. Ez részben nálunk is megtörténik: a duda Erdélyben ekkor kopik ki a használatból. Bár e tanulmányban részletesen nem vizsgáltuk a cigányzenész réteget, összefoglalónkból nem maradhat ki említésük. Magyarországon a történelmi körülményeknél fogva a 18. században lehetőség teremtődött egy sajátos zenészcsoporthoz (a cigányzenészek) létrejöttére, mely csoport összefonódott egy új stílus (a verbunkos) kialakulásával. Előtérbe kerülésük a 18. század végére, 19. század elejére, valamint bekerülésük a parasztság közé, az itt közölt dokumentumok némelyikéből is kitűnik. A főleg reprezentációs célokat szolgáló, illetve praktikus célú, szignáljelzéseket adó trombita-dob kettős a század során jól kitapinthatóan egyre veszít jelentőségéből, s átadja helyét a cigányzenekarnak.

LUJZA TARI

Instrument Players and Peasant Musical Life
in the 18th Century

The verbunk, one of the most important genres in Hungarian music history, evolved in the 18th century. During that period there were major changes in different areas of life which affected musical practice as well. The players of the new music were gypsies, who by the end of the 18th century generally formed string bands. However, the primary aim of the present study is not to discuss the leading role of gypsy musicians, but rather to overview the instruments used by non-gypsy populations. The author reviews historical data regarding urban, military and church music life from the beginning of the century on, as well as instrumental data from the peasantry, nobles and different minorities. While keeping tabs also on the changes in Western Europe the author concludes that the evolution of instruments, instrumental music and music life of 18th century Hungary was basically in parallel with the changes of the European music in general. Some of the essential changes are that bagpipe loses its importance whereas the use of the violin and violin based band types became more frequent. The trumpet-drum duo, which traditionally had a representative, communicational and signalling role, begins to lose its importance and gets later replaced by the gypsy band. The palette of instruments enriched a lot during the course of the 18th century.

